271996

Magistri töö.

Wene asustustest Alutagusel

XVI. sajandi teisest poolest

XVIII. sajandi esimese weerandini.

umb. 1558 –

Lüw, Otto. umb. 1721.

Eesti Wabariigi
Tartu ülikool
Filosoofiateaduskonda
sissetulund
5 " novembril 1927 a.
№ 492.
Tartu

Diss. Tart.
271996

„Dene asustustest Alutagusel
XVI. sajandi teisest poolest
XVIII. sajandi esimese Deerandini
(Umb. 1558. kuni umb. 1721."

1A
2281

Otto Liiv

S i s u j u h a t a j a .

Eessõna . . . . . lk. I-X

Allikate ja kirjanduse nimestik koos selgitust/vajavate tarvitatud lühendustega lk. XI-XXIX

Töös tarvitatud lühendused . . . . . .lk. XXX

I.peatükk. Rahvuse küsimusest Alutagusel kuni XVI sajandi teise pooleni . . . . lk. 1-26

II. peatükk. Vene kolonisatsioon Alutagusel XVI sajandi teisest poolest kuni umbes 1721 a. . . . . lk. 27-109

1. Venelaste esialgne asustus . . . . lk. 28-60

2. Raskolnikud Alutagusel . . . . . lk. 61-67

3. Asustusest Rootsi aja lõpul ja Vene aja algul . . . . . lk. 68-109

III. peatükk. Alutaguse vene rahvastiku majanduslik olukord Rootsi aja kestel . . . . . lk. 110-138

IV. peatükk. Usulised olusuhted Alutaguse vene asunikkude seas Rootsi aja kestel ja Vene aja algul . . . . . lk. 139-188

Kaart koos seletuslehega.

I.

E E S S O N A.

Järgnevas kirjutuses on maadeldud venelaste asustuse küsimust ainult Jda-Virumaa alal maal (- mitte Narvas või mujal Peipsi ääres). Sarnast võrdlemisi kitsapiirilist vaatlusala on põhjustanud siinse vene asustuse erinev iseloom teistest vene asustustest Eesti alal. näiteks Peipsi ääres, kus venelased niisugusel [redacted] hulgal pole asunud sügavamale maasse, nagu see Alutagusel junus. Vene asustused Räpinas ja Mustvees, mis vast kõige enam oma elamisala siirdumise poolest sisemaale võiksid sarnaneda, Alutaguse vene asumisviisile, on õige vähearvsed olnud, ja tõsseks pole siin nii iseloomulikult esildunud hilisemal ajal eestistumise protsess, nagu käsitataval alal. Kui siin,

nagu loodeti- loomulikul alusel, sooviti 19. sajandi 80.aastates tugipunkt, luua venestamise poliitikale Eestimaal. tekib kokkupörge kreeka-katoliku ja ev.-luteri usu kirikute vahel, mis puhul venemeelses kirjanduses on püütud näidata kohapealseid vene asunikkude järeltulejaid kui oma algupärast usku ja rahvustunnet säilitanud rahvastikku. hoolimata juba mönd sajandit nendele avaldatud ev.-luteri kiriku survest ja ümberrahvustamise püüdest. Kuidas ses suhtes olukord kohapeal Rootsi ajal oli, seda aitab vast osalt selgitada järgnev vene asunikkude sisserändamise ja elutingimuste vaatluse katse mainitud regionaalses raamistikus. Vaatlusaja kestvus, umb.1558.a.kuni 1721.a., on tingitud vene kolonisatsiooni perioodsusest. Teda võiks sellepärast umbkaudselt võrdlustada Rootsi ajaga Eestimaal, välja arvatud ajajärgud 1558.a.kuni 1581 ja 1704.a.kuni umbes 1721. Aine käsitlus on jagatud nelja peatükki, milledest üks sissejuhatava ülevaate iseloomuga, selgitada tahtes rahvuse

küsimust kohapeal enne 1558.a. ja fikseerides sealjuures valitsevaid arvamisi. Sarnane sissejuhatav kirjeldus tekkis käesoleva kirjutajal küsimuse töttu, kuidas olid asustuseolud varem Alutagusel ja kui palju venelaste mõju juba enne pärist[illegible]mis käsiteldavat aega kohapeal tunduv oli. II.peatükk tahab käsitleda venelaste tulekut Alutagusele 1558.a.kuni umb.1721, üntlasi avaldada arvamist, mis põhjustas selle tuleku. Ülevaatlikkuse jaoks on see juurdetuleku käsitlus jagatud kolme ajajärku. III.peatüki ülesanne on vaadelda vene asunikkude all oleva maaala administratiivset korraldust, maa-omanduse küsimust, asunikkude suhet ja kohustusi mõisnikkude ja kroonu vastu ja asunikkude ülalpidamise möningat allikat. IV.peatükis on püütud selgitada venelaste usulist (ja haridus-likku) tasapinda, ev.-luteri kiriku suhet venelastele ja nende usule, ja veel mönd nähtust.

See omapärane vene asustuse ala langeb Rootsi ajal, nagu nüüdki, regionaalselt peajoontes kokku n.n.Alutaguse alaga, mis käsiteldaval ajal ulatus

idast läände Narva jõest kuni Purtse jõeni ja põhjast lõunasse Soome lahest Peipsi järveni. Temasse on kuulunud algupäraselt vähemalt osa Lüganuse kihelkonnast, Jõhvi khlk (koos praeguse Jisaku kihelkonnaga) [1] ja Rootsi ajal seltsiv Vaivara kihelkond. Käsitlevat ala näitab töö lõppu paigutatud Alutaguse kaard, kuhu on üles tähendatud ka umbkaudne vene asustuse piirkond.

1) Tudulinna abikiriku ala eraldati Viru Jaagupi khlk.alt Jisaku kihelkonna alla 1866.a. E.P.Paucker, Ehstl.Kirchju.Pred., lk. 15 Alutaguseks loetakse harilikult Vaivara, Jõhvi, Jisaku ja Lüganuse kihelkondi. Alutaguse lääne piir pole aegade jooksul siiski teravamalt fikseerunud, temasse on arvatud mõnikord ka Viru-Nigula kihelkond, vahest püütakse teda määrata Lüganuse ida piirilt algavaks. Vt.Hupel.Top. Nachr.I, lk.360; Jnland 1838, nr.36 Rootsi ajal Alutaguse liitmisel 1642 Jngerimaa külge, arvati esimesse praeguseid Lüganuse,Jõhvi,Jisaku ja Vaivara kihelkondi. Kuid juba varakult on peetud Alutaguse piiriks ka Purtse jõge. Nii Renner, lk.185:"... Portschbeke, so Alentacken und Wirlandt scheidet..." Th. Hiärn's Gesch., Monum.Liv.Ant.I,lk.1: "... Alentacken... von dem Narwischen Strom bis an den Purtschen Bach..." Purtse jõge Alutaguse piirina läänes nimetab ka üks ürik a.1561, vt.Schirren, Neue Quellen, III, lk.226 nr.280. "Narwische Gubernament bis an Purtesbeck sich erstrecket", Jac.Gnospeliuse teade Waivara all, Acta visit.de a.1698,Konsist.arh. Ka mõned vanemad kaardid näitavad sarnaselt piiri, nii näiteks 1720.a. ilmunud F.de Witt'i "Ducatum Livoniae et Curlandiae";

Järgnevas käsitletud teemi üle on osaliselt ja vaid köige täntsamaid peajooni puudutades könelenud käesoleva kirjutaja omas ajaliselt palju laiemapiirilisemas, kui siin vaadeldav ajajärk, ettekandes "Vene elemendist Alutaguses sajandite kestes"[1] Ühel Akadeemilise Ajaloo-seltsi koosolekul. Sellel ainel on varemini ilmunud möned kirjutised ja ka raamatud, enamasti vene keeles. Vene keelne kirjandus on pea köik sihitud ev.- luteri kiriku ja baltisaksluse vastu, üntlasi ilmse tendentsiga valmistada teed elanikkude ümbervenestamisele kohapeal. Sellepärast need vene-ortodoksusulise ja ponslavistliku orientatsiooniga kirjutised pole teaduslikult koostatud ja sisaldavad tinti ebaöigeid andmeid, omades ka kompilatsiooni-iseloomu. Nii näiteks on kasutanud Harusin j.t. J.Truusmanni kirjutisi, omastades ka nende vigu. Ilmunud juhuslik eesti keelne kirjandus ja teated ajakirjanduses pole ka laiaulatuslikumad ning on samuti ebateaduslikud. Nende kasutamine

1) 27.veebruaril 1927.kokkuvöte ettekandest vt. Ajalooline Ajakiri 1927 (nr.2), lk.119-121.

on võimalik teatud asjaolu iseloomustamiseks ja see peab sündima ettevaatlikult. Faktilist materjali, mis enamasti usaldusväärne, Alutaguse venelaste konta varemal ja Rootsi ajal annavad kirjanduses tsiteeritud Balti ajaloo allikate kogud nagu U.B. ja Brfl., samuti mõned kronistid (Russow, Renner.Kelch) ning v.m.t. See materjal on võrdlemisi väike. Ka mitmed saksakeelsed ajaloolised uurimised ja konalikke olusid puudutavad ajalood toovad mõnd selgust küsimusse. Üksikuid huvitavaid andmeid, eriti sõdade, usu ja võrdluseks tarvitatud Ingerimaa olude kohta leidub väga rikkalikule arhiivmaterjalile toenevates soome ja rootsikeelsetes uurimustes.

Peale trükis avaldatu on püütud kasutada võimalikul määral ka trükkimata arhiivmaterjale: R.K.A:s leiduvad materjalid nagu 1637.a.maanimistu, 1726.a. revisjoni-köide, Eestimaa kindralkuberneride ja kuberneride plakaadid jne.: T.L.A:s mitmesugustes osakondades asuvad kirjad ja publikaadid, Konsist.Arh:s

osalt avaldamata visitatsiooni protokollid 1698.a.
1)
j.t. Estl.Lit.Ges:i rmtk:s 1712.a. ~~i~~ visitatsiooni
2)
protokoll ja Vrede Mss. Narva linna arhiivis ei leidu venelaste üle Alutagusel linna arnivaar Ed. Dieckhoffi teatel midagi, peale üksikjuhustel esinevate venelaste nimede n.n.nimelistes nimestikkudes, kuid selgi juhusel siin hiljem vaatluse alla
3)
tulevast ajast.

Kohanimede vaatlusel on silmas peetud ka Akadeemilise Emakeele Seltsi arhiivis asuvate vastavate kihelkondade kohanimede kogusid. Töös on teatud olukorra või sündmuse iseloomustamiseks esitatud

---

1) Konsistor.arh:s Jisaku,Vaivara ja Jõhvi kirikuraamatud vastu ootustele ei sisalda kuigi palju venelaste üle Alutagusel teateid.Näiteks vt.Kirch. Buch b.d.Jsaaksch.Capelle,Konsist.arh.,Virumaa kirikur.nr.18.

2) Winkelmann, lk.113 nr.2606,nimetab Estl.Lit. Ges:i rmtk:s asuvas Jverseni Collectaneas olevat teateid raskolnikute üle. Need teated käivad aga 19 sajandi konta,sisaldades üldiseid määrusi raskolnikute kohta Eesti ja Liivimaal, edasi järelpärimist 1825.a.Jaroslavist kahe raskolniku kohta,üldist määrust 1827.a. raskolnikute üle,raskolnikute asustamist Tagakaukaasiasse, linnas elavate raskolnikute üle teateid jne.

3) Samuti arhivaar E.Dieckhoffi teatel konvolüüdid N.L.A:s nime all "Narwasches Consistorium" ei sisalda midagi Alutaguse venelaste kohta.

mõnikord ka ajaloolist traditsiooni, mis peale trükis avaldatu on võetud osalt käesoleva kirjutaja isiklikust kogust ja talle saadetud Iisaku kirikuõpetaja Vold.Kuljuse teadetest, edasi Arheoloogia kabineti antikvaar.-topograf.arhiivis asuvatest Jõhvi ja Jisaku kihelkondade muinasteadlistest kirjeldustest. Ajaloolist traditsiooni vahest pakkuda võivad allikad, nagu vene õigeusu kirikute kroonikad, on hävinenud Jämas ja Vasknarvas.

Kirjanduse nimestikus koos tsiteerimisel tarvitatud lühendustega on kasutatud allikmaterjal ja kirjandus järjestatud tähestiku järele kahes osas: trükkimata ja trükitud eraldi. Trükitute all lõpus on venekeelne tarvitatud kirjandus järjestatud eraldi. Töös tarvitatud, mitte tuntud lühenduste jaoks on seatud kokku seletusnimestik.

Töös puudutatud küsimustest pole mõni leidnud lähemat käsitlust materjali vähesuse tõttu. Eelpool tähendati juba, et venelaste üle Alutagusel on olemas peamiselt üksikuid fragmentaarse iseloomuga

teateid, mis iseäranis vaesed faktilise materjali esitamises. Venekeelsed ja eestikeelsed kirjutised ei too, nagu mainitud juba, ses suhtes peaaegu mitte midagi uut, sisaldades tihti väärteateid ja olles kasutatavad või teatavaksvõetavad ainult mõnede olukordade kirjeldamisel ja iseloomustamisel, nagu see maksev ka esitatud traditsiooni materjali kohta. Ülevaatlikkuse mõttes on nad, vaatamata oma väärtuse peale, võetud kirjanduse nimestikku eristamata.

Siin vaatluse all oleval ajal aset leidnud sündmusi Alutaguse venelaste asustuses on nähtud tihti valesti ja selle põhjal on konstrueeritud vale kujutus ka järgnevate aegade sündmustiku põhjendamisel, mis silma paistab eriti slavofüülsete kalduvustega poolametlistes ja vene-kirikusõbralistes kirjutistes. Nende kirjutajate konta on maksev Ernst Seraphimi avaldus slavofüülide üle, kes on tema arvates nagu lukustunud ühe tendentsi kitsusesse, kaotades omaduse vastata asjalikult

teiste arvamistele, samuti möista sarnaseid ajaloolisi kujundusi, mis eralduvad pildist, mille nad kui normaalseaduse endale moodustanud.[1] Sellele väärarvamisele, nagu oleks kohapealne vene elanikkond nii rootsi kui ka hiljem Vene valitsuse esimesel sajandil asunud luteriusulise kiriku ja balti mõisnikkude eriliselt tugeva tagakiusamise ja surve all, kuid vaatamata selle peale olevat alal hoidunud oma usu, keele ja kombed, mis tõttu siit venestusega kõige kergem olevat peale hakata, sellele vastavalt on avaldatud eelnimetatud isikute poolt kiitusi Alutaguse endiste vene asunikkude järeltulejatele[2], kes tegelikult siiski on suure kindlusega omistanud uue usu, kuigi vast eri kujul, ja ka tugevasti eestistunud.

Selle viimase asjaoluga seletub ka kohapealse elanikkonna "esivanemate usku tagasiviimise" ja uuesti venestamise ebaõnnestumine 19.sajandi viimsel veerandil ja 20.sajandi algul.

1) E.Seraphim, Jurij Ssamarin.Aus vier Jahrhunderten, lk.388.
2) Vt."Вѣнокъ на могилу", eessõna; Арсеній ,lk.316-317. Lebedew võrdleb Kuremäe täntsust Petseri kloostri omaga Lõuna-Eestis.Лебедевъ, Инород.вопр.lk. 29-30.

XI.

Algallikate ja kirjanduse

N I M E S T I K

koos selgitustvajavate tarvitatud lühendustega.

T r ü k i t u d .

A a k j a e r , Svend, Kong Valdemars Jordebog. Udgivet af samfund til udgivelse af gammal nordisk litteratur. 2. haefte. København. 1927.
(A a k j a e r , K./ong/ Vald. J o r d e b o g).

A k i a n d e r , Matth., Bidrag till kännedom om Evangelisk- lutherska Församlingarne i Ingermanlands stift. Helsingfors, 1865. (A k i a n d e r).

A l m q u i s t , Helge, Sverge och Ryssland 1595--1611. Akademisk afhandling. Uppsala 1907.
(H. A l m q u i s t , S v e r g e och R y s s l a n d).

A l m q u i s t , Joh. Ax., Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523.1630. Stockholm, II. delen, häft 3 - 1922. III. delen, häft 4 - 1922.
(A l m q u i s t , II, 3; III,4;)

A l u t a g u s e , Kuremägi, Postimees 1926, nr. 167.

B e r t r a m (= Schultz, G.J.), Wagien, Baltische Studien und Erinnerungen. Mit einer Karte. Dorpat. 1868. (B e r t r a m , W a g i e n).

B i e n e m a n n Fr., Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558-1562. Bd. II. Riga 1867. (B i e n e m a n n II).

B i e n e n s t a m m H.v.,Geographischer Abrisz der drei deutschen Ostsee=Provinzen Russlands, oder der Gouvernements Ehst=, Liv=und Kurland. Riga,1826. (H.v. B i e n e n s t a m m, G e o g r a p h. A b r i s z).

B o c h m a n n, Das Krongut Wichtisby. Reval. Zeitung 1870, nr.9. [Vt.Ka venekeelse kirjanduse all].

Est - und Livländische B r i e f l a d e. Eine Sammlung von Urkunden zur Adels - und Gütergeschichte Est - und Livlands. Hrsgg. von Dr. F.G.v. Bunge u.Baron R.v.Toll. Erster Theil.Dänische u.Ordenszeit,Reval, 1856. Zweite Abtheilung: Schwedische u.polnische Zeit. Reval 1861. (B r f l. I, II).

B r i n g, Samuel E., Drabanten och kaptenen vid lifgardet Olof Stiernhööks journal 1700.-1703., Karolinska Förbundets Årsbok 1912. Lund 1913. (P ä e v a r a a m a t, K a r.F ö r b. Å r s b. 1912).

C a r l o n, Manfred, Ryska kriget 1656-1658. Akademisk Afhandling, som med tillstånd af filosofiska fakulteten i Lund för vinnande af filosofisk doktorsgrad. Stockholm, 1903. (C a r l o n).

D u c a t u m Livoniae et Curlandiae. Nova Tabula, descripta. Divisa,et edita per F.de Witt Amstelodami. [Kaard] Koloreeritud, ilmunud 1720.a.paiku. (Winkelmann, nr.829 nimetab teda umb.1670.a.ümber ilmunuks). 41,5 x 50 sentimeetrit. (D u c a t u m L i v o n i a e e t C u r l a n d i a e).

E c k a r d t, J., Livland im 18.Jahrhundert, Leipzig 1866.

E i s e n, M.J., Kuremäe klooster, Odamees 1925, nr.2, lk. 41-42.

F o r s s t r ö m, O.A., Kuvaus Jnkerinmaan oloista Ruotsinvallan aikana. I. Akatemiallinen väitöskirja. Sortavalassa 1890. (F o r s s t r ö m).

G a d e b u s c h's, Fried.Conr..Auszüge aus den ältern Verordnungen für die Stadt Narwa, mit einem Vorwort und Anmerkungen von K.H.Busse, Archiv für die Geschichte Liv=, Esth= und Curlands. Hrsgg. von Dr.F.G.v.Bunge, Bd.IV, Dorpat 1845, lk.61-73. (G a d e b u s c h's A u s z ü g e, B u n g e's A r c h i v IV).

G a d e b u s c h, Fr.K., Livländische Jahrbücher. Dritter Theil:1630-1710. Riga 1781-1782. ([G a d e b u s c h], L i v l. J a h r b.III, A n h.)

G e r n e t, A.v., Die ehstländischen Agrar-verhältnisse in dänischer, deutscher und schwedischer Zeit. Reval, 1897.

G e r n e t, A.v., Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland. Reval 1901. (G e r n e t, G e s c h u. S y s t.).

G r e i f f e n h a g e n, Mag.jur. W.,Die Belagerung und Kapitulation Revals im Jahre 1710.Neu bearbeitet und hrsgg. von Stadtarchivar O.Greiffenhagen. Reval, 1910. (W. G r e i f f e n h a g e n).

H a n s e n G., Geschichte der Stadt Narwa. Dorpat 1858.(H a n s e n, G e s c h. d. S t. N a r w a).

H i l d e b r a n d, H., Die Arbeiten für das liv-, est- und kurländische Urkundenbuch im Jahre 1875/76. Riga 1877. (H i l d e b r a n d).

Thomae H i ä r n's Ehst-, Lyf - und Lettlaendische Geschichte. Monumenta Livoniae Antiquae.I. Riga, Dorpat und Leipzig, 1835. (H i ä r n).

H u p e l A.W., Topografische Nachrichten von Lief- und Ehstland.Riga. I Bd.- 1774; II Bd.- 1777. III Bd.- 1782. (H u p e l, T o p. [ogr.] N a c h r. I,II,III)

J w a n g o r o d, ein Schlosz des Schelonschen Fünftheils (Шелонской пятины) des Herrn von Grosz= Nowgorod; Beilage zum Sitzungsberichte der Narwaschen Alterthums= Gesellschaft vom 8.September 1865. (J w a n g o r o d, B e i l a g e z. S b z b r. d. N a r w. A l t.-G e s e l l s c h. v.8.S e p t.1865).

J o h a n s e n, Dr.Paul, Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 23.Bd.Dorpat 1925. (J o h a n s e n, S i e d l u n g u n d A g r a r w e s e n, V e r h a n d l. d.G.E.G., 23 Bd.)

J u n g J., Muinasajateadus eestlaste maalt.III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt.Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused. Neljas osa. Tartus 1910. (J u n g, M u i n a s a j a t.III).

K e l c h, Christ., Liefländische Historia, Oder Kurtze Beschreibung der Denckwürdigsten Kriegs - und Friedens-Geschichte Esth-, Lief- und Lettlandes... Rudolstadt 1695. (K e l c h I).

K e l c h, Christian, Liefländische Historia [II.] Continuation 1690 bis 1707. Nach der Originalhandschrift zum Druck gegeben. Mit Vorwort, Nachweisen und Personenregister verschen von Johannes Lossius. Dorpat, 1875. (Kelch, C o n t i n.).

K e t t u n e n L., Narva nime algupära, Eesti Kirjandus XIV (1920), lk.195-197.

K r e u t z w a l d, Fr., Allo - linn, ein Denkmal aus der ehstnischen Vorzeit. Jnland 1838, nr.36. (K r e u t z w a l d, J n l a n d 1838).

K u n i k, Ernst, Die Berufung der Schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven. I.St.=Petersburg 1844. (K u n i k I).

K u r e m ä e kloostri elust - olust. Põhja Kodu 1924, nr.nr.83-84.

K ö p p e n, P.v., Erklärender Text zu der ethnographischen Karte des St.Petersburger Gouvernements. St.Pet. (u.Leipzig). 1867. (K ö p p e n).

K ö r b e r, P.Fr., Abhandlung von der Pest und anderen hinraffenden Seuchen. (Reval 1771). (K ö r b e r, A b h a n d l. v.d. Pest).

L a i d, Eerik, Eesti muinaslinnad. Tartu 1923. (L a i d).

L i i v, O., Jooni Lüganuse minevikust kirikukroonika järgi. Eesti Kirjandus 1926, lk.27-35, 109-121 ja 161-172.

L i i v, O., Möningaid mälestusi ja sönalisi traditsioone Lüganuse kihelkonnast, Eesti Kirjandus XVIII (1924), lk.348-360. (E e s t i K i r j. 1924).

L i i v, O., Olof Stiernhööki päevaraamat, Põhja Kodu 1926, nr.125.

L ö w i s o f M e n a r, K.von, Neuschloss an der Narowa, ehemalige Vogtei des Deutschen Ordens. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1910. Riga 1911. (L ö w i s o f M e n a r, N e u s c h l o s s, SB.d.G.f.G. u.A. 1910).

M o o r a , H., Eestlaste kultuur muistsel iseseisvusajal. Tartú Ülikooli Arkeoloogia Kabineti Toimetused IV. Tartus 1926. (M o o r a).

M u n t h e , Arnold, Karl XII och den Ryska sjömakten. Förra delen. Stockholm, 1924. (M u n t h e).

N i g o l , A., Eesti asundused ja asupaigad Venemaal. E.K.S. Kodumaa Tundmaõppimise Toimekonna toimetused nr. 1. Tartus 1918.

(N o r d b e r g , G.). Leben Carls des Zwölften, Königs in Schweden mit Münzen und Kupfern. B. H. Heubel, Hamburg, Erster Theil 1745, (N o r d b e r g , I.).

O l e a r i u s , Adam. Vermehrte Moscovitische und Persianische Reisebeschreibung. Schleswig 1663.

O l e a r i u s , A., Viel vermehrte Moscovitische und Persianische Reisebeschriebung ... nebenst andern von Adam Olearius ausgegebene Schriften von Neuen auffgelegt Ao 1696, Hamburg.

O s t e n - S a c k e n , Paul Baron, Die estländische Ritterschaft im ersten Jahre russischer Herrschaft. Balt. Monatsschrift 1911. (O s t e n - S a c k e n , Balt. Mntschr. 1911).

O s t e n - S a c k e n , P. von der, Livländisch-Russische Beziehungen während der Regierungszeit des Grossfürsten Witowt von Litauen. (1392-1430). Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. Zwanzigsten Bandes zweites Heft. Riga 1908. lk. 169-294. (O s t e n - S a c k e n , Livl.-Russ. B e z i e h u n g .(1392-1420), M i t t e i l ., XX Bd., H. 2).

P a u c k e r , Dr. Carl Julius, Ehstlands Landgüter und deren Besitzer zur Zeit der Schweden- Herrschaft nach zuverlässigen handschriftlichen Quellen. II. Wierland. 1. District Allentacken. Reval, 1849. (P a u c k e r , E h s t l . L a n d g . II.1).

P a u c k e r E.P.H., Ehstlands Kirchen u. Prediger seit 1848. Jm Anschlusz an "Ehstlands Geistlichkeit von H.R.Paucker" Reval, 1885. (E.P.P a u c k e r. E h s t l. K i r c h. u. P r e d.)

P a u c k e r, H.R., Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit= und Reihefolge. Reval, 1849. (P a u c k e r. E h s t l. G e i s t l[i c h k].).

P a u c k e r. J., Die Herren von Lode und deren Güter, Dorpat 1852. (P a u c k e r. H. H e r r e n v. L o d e).

(P e t r i, J.C.), Ehsten und Ehstland. Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste in alphabetischer Folge von genannten Schriftstellern bearbetet und hrsgg. von J.S.Ersch und J.G.Gruber. Erste Section. A-G. Hrsgg. von J.G.Gruber, 31.Theil.Leipzig 1838. (P e t r i, E r s c h. u. G r u b e r I, 31).

P i r a n g H., Das baltische Herrenhaus, T.I. Riga 1926. (P i r a n g, D. b a l t. H e r r e n h a u s I).

P r a n t s H., Virumaa ajalooliselt. Virumaa,maakonna minevikku ja olevikku käsitav koguteos. Toimetanud Ernst Rosenberg. Rakvere 1924.

R e c h t e des Adels im Districte Allentacken bei Narva, aus des Mannrichters Gerhard Lode Rechtsbuch von 1645, Archiv für die Geschichte Liv-, Ehst- und Curlands, Bd.VII. Reval 1854, lk.112.

R e n n e r Johann, Livländische Historien,hrsgg. von R:Hausmann und Konst.Höhlbaum. Göttingen 1876. (R e n n e r).

R i c h t e r A.v.,Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben Theil II, I Bd.Riga 1858. (R i c h t e r, G e s c h.II,1)

R u s s o w, Balthasar, Chronica der Provintz Lyfflandt. Seriptores rerum Livonicarum. Zweiter Band, Riga u.Leipzig 1853. (R u s s o w).

R u s z w u r m C., Eibofolke oder die Schweden ar den Küsten Ehstlands und auf Runö. Erster Theil: Reval 1855. (Ruuzszmw u r m, E i b o f o l k e I

S c h a r ta u, Sigurd, De svenska Ostersjöprovinserna vid det stora Nordiska krigets utbrott. 2-3. Lund 1926. (Särtryck ur Karolinska Förbundets Årsbok 1925).

S c h i r r e n C., Beitrag zum Verständniss des Liber Census Daniae, St.Petersburg 1859. Mémoires L'académie Jmpériale des sciences de St.-Pétersbourg VII-e serie. Tome II, nr.3. (S c h i r r e n, B e i t r. z. V e r s t. d.L.C.D.)

S c h i r r e n C., Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Aus dem dänischen Geh.Archive zu Kopenhagen. Bd.III. (Archiv f.d.Gesch. L.-,E.- u.C..Neue Folge, Bd.XI. Reval 1885. (S c h i r r e n, N e u e Q u e l l e n, III).

S c h i r r e n, C., Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Aus dem schwed. Reichsarchive zu Stockholm herausgegeben Bd I u.II. Reval 1861-1862. (S c h i r r e n, Q u e l l e n I, II).

S c h i r r e n C., Verzeichniss livl.Geschichtsquellen in schwedischen Archiven u.Bibliotheken. Dorpat 1861.

(S c h l e g e l, C.H.J.), Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 1801, 1808, 1815, 1830. VII. Bd., Meiningen 1832. (Schlegel, Reisen).

S c h m i d t, Hofrath J.H., Karte von Ehstland mit den Kreis-, Polizeidistricts- und Gutsgrenzen, hrsgg. 1871, Berlin (Schmidt, Karte).

S c h n u l b a c h, A., Pünajõgi ü eestlaste muinaspiir. Õitsetuled I. (Eesti ajakirjanikkude album. E.Ajak.Uh.väljaanne nr.1).

S e r a p h i m, Ernst, Jurij Ssamarin. Eine nistorisch-psychologische Studie. Aus vier Jahrhunderten. Gesammelte Aufsätze zur baltischen Geschichte von E. u.A.Seraphim, Reval 1913, lk.387-472. (E. S e r a p h i m, J u r i j S s a m a r i n, A u s v i e r J a h r h u n d e r t e n).

S j ö g r e n J.A., Ueber die Finnische Bevölkerung des St.-Petersburgschen Gouvernements und über den Ursprung des Namen Jngermanland, Joh.Andreas Sjögren's Gesammelte Schriften, Bd.I. Historisch-etnographische Abhandlungen über den finnisch-russischen Norden. St.Petersburg, 1861. (S j ö g r e n, U e b e r d i e F i n n i s c h e B e v ö l k e r u n g d e s St.-P e t e r s b u r g i s c h e n G o u v e r n e m e n t s, J.A. S j ö g r e n' s G e s a m. S c h r i f t. I).

S j ö g r e n Otto, Försvarskriget i Lifland 1701 och 1702. Historisk afhandling. Stockholm 1883. (S j ö g r e n).

S t e r n, C.v., Livlands Ostgrenze im Mittelalter vom Peipus bis zur Düna. Mitteilungen aus der livländischen Geschichte, 23.Bd. Dr.Hermann von Bruiningk zugeeignet. Riga, 1924-1926, lk.195-240. (S t e r n, L i v l. O s t g r e n z e i m M i t t e l a l t e r v. P e i p u s b.z. D ü n a, M i t t e i l., Bd.23).

S u u r e Põhjasõja aegsed vooriveokohustused Eestimaal. E.Kirjandus XX (1926), lk.239-240.

T a w a s t s t j e r n a, Werner, Pöhjoismaiden viisikolmattavuotinen sota. Vuosien 1570 ja 1590 välinen aika. Historiallisia tutkimuksia. Julkaissut Suomen Historiallinen Seura I. Helsinki 1918-1920. (T a w a s t s t j e r n a).

T i d e b ö h l A., Der Fischfang und die Fischer des Peipus-See's. Jnland 1857, nr.23 (T i d e b ö h l).

T õ n u r i s t, A., Valgus ja varjud. Tallinn 1923. (E e s s ö n a).

U e x k ü l l, Reinh. Bar., Verzeichnisz der Rittergüter in E h s t l a n d nebst einigen statistischen Angaben. Reval 1853.

Liv-, Esth- und Curländisches
U r k u n d e n b u c h nebst Regesten. Hrsgg.von Dr. Fr.G.Bunge. Erster Bd., Reval 1853. Zweiter Bd., Reval 1855. Dritter Bd., Reval 1857. Vierter Bd., Reval 1859. Zweite Abteilung. Hrsgg.von Leonid Arbusow. Bd.2:1501-1505, Riga-Moscau 1905.Bd.3:1506-1510. Riga, Moscau 1914. (U.B. 1,2,3.4; II. 2,3;)

"Vene elemendist Alutagusel sajandite kestes" [referaat,] Ajalooline Ajakiri 1927 (nr.2), lk.119-121.

W e s k e, Dr.M., Bericht über die Ergebnisse einer Reise durch das Estenland im Sommer 1875.Dorpat 1877.

W e s t l i n g, G.O.F., Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland zur Zeit der schwedischen Herrschaft. Beiträge zur Kunde Ehst=, Liv= und Kurlands, V Bd., Reval 1900, lk.39 j.j.

W e s t l i n g, G.O.F., Mitteilungen über die Kirchenverfassung in Estland zur Zeit der schwedischen Herrschaft. Beiträge z.K.E.-,L.- und K., Bd.V, lk. 131 j.j. (W e s t l i n g, M i t t e i l u n g e n ü b e r d i e K i r c h e n v e r f a s s u n g, Beitr.V).

W i n k e l m a n n, Dr.Eduard, Bibliotheca Livoniae Historica. Systematisches Verzeichniss der Quellen und Hülfsmittel zur Geschichte Estlands, Livlands und Kurlands. Zweite verbesserte und sehr vermehrte Ausgabe. Berlin 1878. (W i n k e l m [a n n]).

W i n k l e r R., Der estländische Landkirchen-visitator David Dubberch und seine Zeit (1584-1603). Ein Beitrag zur estländischen Kirchengeschichte. Reval, 1909. (W i n k l e r, D a v id D u b b e r c h).

W i n k l e r, R., König Karls XII. Zug nach Narwa im Jahre 1700, Baltische Monatschrift für Russland 1914 (W i n k l e r, K ö n i g K a r l s XII. Z u g, B a l t. M o n a t s c h r. 1914).

W i n k l e r, R., Ueber Kirchen und Capellen Ehstlands in Geschichte und Sage. Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Fünfter Bd. Reval 1900,lk. 1-38. (W i n k l e r, B e i t r. V).

W i n k l e r, R., Zur Geschichte der Pest von 1657 in Reval und Estland. Reval, ? aasta.

W r a n g e l l, G. Bar., Der schwedische Anmarsch auf Narwa 1700, Beiträge zur Kunde Estlands Bd.9, H.7-8, Reval 1923, lk.116-128.

Landrath W r a n g e l l's, (O.F.v.), Chronik von Ehstland nebst angehängten Ehstländischen Capitulations-Punkten und Nystädter Friedensschlusz. Jn Druck gegeben von Dr. C.J.A. Paucker. Dorpat 1845. (W r a n g e l l's C h r o n [i k]).

W r a n g e l l, Baron Wilhelm, Ein Bild aus Wierland im Nordischen Kriege. Revaler Bote 1927, nr.nr.6 u.7.

Ö h l a n d e r Carl, Bidrag till kännedom om Jngermanlands historia och förvaltning.I.1617-1645. Akademisk Afhandling. Upsala 1898. (Ö h l a n d e r, I vöi B i d r a g t i l l k ä n n e d o m).

Ö h l a n d e r, Carl, Om den svenska kyrkoreformationen uti Jngermanland. Ett bidrag till svenska kyrkans historia åren 1617-1704. Akademisk afhandling. Uppsala 1900. (Ö h l a n d e r, O m d. s v e n s k a, k y r k o r e f.)

А Н Д Е Р С О Н Ъ, В., Старообрядчество и сектанство. Историческій очеркъ русскаго религіознаго разномыслія. С.Петербургъ. I. ? годъ.

Б О Х М А Н Ъ 1., майоръ, Казенное имѣніе Вихтисби /Эстляндской губерніи/. Эстляндскія Губернскія Вѣдомости 1870, №.3 [= vt.Bochmann, Das Krongut Wichtisby, Reval. Zeitung 1870, nr.9]

В е р т о г р а д с к і й Н., /Каѳедральный/ Спасо-Преображенскій соборъ въ гор.Нарвѣ 1708-1908 г.г. /Къ 200-лѣтію его преобразованія въ православный русскій храмъ/. Нарва, 1908.

В И С К О В А Т О В Ъ, П., Пехтицкое древнее кладбище. Временникъ Эстляндской губерніи. Кн.I, 1893 годъ. Ревель, 1894.

В ѣ н о к ъ на могилу. Статьи посвященныя памяти бывшаго эстляндскаго губернатора Князя С.В.Шаховского Съ портретомъ и 10 фототипіями. Изданіе газеты "Ревельскія Извѣстія" подъ редакціей директора Ревельской гимназіи Имп.Николая I, Г.Янчевецкаго. Ревель 1896. / В ѣ н о к ъ н а м о г и л у/.

Г и л ь д е б р а н д ъ, Герм., Отчеты о розысканіяхъ, произведенныхъ въ Рижскихъ и Ревельскомъ архивахъ по части русской исторіи. Приложеніе къ XXIX-му тому Записокъ Имп.Академіи Наукъ. №.3. Санкт-петербургъ. 1877. / Г и л ь д е б р а н д ъ/.

Изъ-архива Князя С.В. Шаховского. Матеріалы для исторіи недавняго прошлаго Прибалтійской окраины. /1885-1894 г.г./. Томъ III, С.-Петербургъ, 1910. / И з ъ а р х и в а III/.

Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Рижской Епархіи. Выпускъ I. Рига 1893. /Истор.-стат. опис. церкв. и приход

Іоакимъ, Архимандритъ и Плиссъ, Влад. Высокопреосвященный Арсеній /Брянцевъ/, Архіепископъ Рижскій и Митавскій и десятилѣтнее управленіе его Рижской епархіей. Историко-статистическое изслѣдованіе. Рига, 1897. /Арсеній/.

Карамзинъ. Исторія Государства Россійскаго. Изд. II. Т. V. С. Петербургъ 1813. /Карамзинъ, т. V./

Кейсслеръ, Фр. Ф., Окончаніе первоначальнаго русскаго владычества въ Прибалтійскомъ краѣ въ XIII столѣтіи. С.-Петербургъ, 1901 г.

Костомаровъ, Н., Историческія Монографіи и Изслѣдованія, Т. VI. С.-Петербургъ 1904. Т. XIV. С.Петербургъ-Москва 1881. /Костомаровъ, Ист. Монографіи VI., XIV/.

Костомаровъ, Н., Ливонская война I:Нападеніе Ивана Васильевича Грознаго на Ливонію и паденіе Ливонскаго Ордена. С.Петербургъ 1864./Костомаровъ, Лив. война I/.

Курляндскія, Лифляндскія, Эстляндскія и Финляндскія дѣла въ Московскомъ Главномъ Архивѣ Министерства Иностранныхъ дѣлъ. Москва 1896./Курл., Лифл., Эстл. и Финдл. дѣла/.

Лебедевъ, Евгеній, Инородческій вопросъ въ Псковской губерніи въ связи съ религіозно-политическимъ значеніемъ Псково-Печерскаго монастыря. Псковъ 1891./Лебедевъ, Инород. вопр./

Лѣтописецъ Русской отъ пришествія-Рурика дѡ кончины царя Іоанна Васильевича. Часть V. Издалъ Н. Л/ьвовъ/. С.Петербургъ 1792. /Львова лѣт. V/.

М.Н.С., На Чудскомъ озерѣ (Eesti Rahva Muuseumi Arhiivraamatukogus).

Петровъ, А.В., Городъ Нарва, его прошлое и достопримѣчательности въ связи съ исторіей упроченія русскаго господства на Балтійскомъ побережьѣ. С.-Петербургъ 1901. /Петровъ, Нарва/.

Полное Собраніе Русскихъ Лѣтописей, изданное по Высочайшему повелѣнію Императорскою археографическою коммисіею:
т. III. -Новгородскія лѣтописи. Санктпетербургъ 1841.
т. XIII, 2. С.-Петербургъ, 1904: Лѣтописный Сборникъ, именуемый патріаршею или Никоновскою лѣтописью.

(П. С.Р.Л. III, XIII, 2.
- Никон. лѣт.)

Псковская лѣтопись, изданная на иждивеніи Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ, при Московскомъ Университетѣ, М. Погодинымъ. Москва 1837. /Псков. лѣт./

Пшеничниковъ, П.Т., Русскіе въ Прибалтійскомъ краѣ. /Истор. очеркъ/. Рига 1910.

Раппинскій приходъ, Выборка изъ свѣдѣній, доставленныхъ Императорскому Московскому Археологическому Обществу православнымъ духовенствомъ по распоряженію Рижскаго Архіепископа Арсенія. Москва 1896. /Раппинскій приходъ, Выб. изъ свѣд./

Сборникъ матеріаловъ и статей по исторіи Прибалтійскаго края. Томъ II. Рига 1879. /Сборн. матер. и стат. по ист. Прибалт. края II/.

Сіонъ Прибалтійскаго Края: Святая Богородична Гора. Ревель 1894. /Сіонъ/.

С к а з а н і е о Пюхтицкой чудотворной иконѣ Успенія Божіей Матери, Выборка изъ свѣдѣній, доставленныхъ Императорскому Обществу православнымъ духовенствомъ по распоряженію Рижскаго Архіепископа Арсенія /Выб. Изъ свѣд./ Москва.1896.

С о л о в ь е в ъ, Сергѣй, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ, Изд. III. Москва 1895. III. - Москва 1896 / С о л о в ь е в ъ, I, III/.

Т и з и к ъ, К., священникъ, Остатки древняго православнаго храма въ Эстляндской губерніи. Временникъ Эстляндской губерніи. Кн.II. 1894 годъ. Ревель 1895. / Т и з и к ъ, О с т а т к и д р е в н. п р а в. Хр., В р. Э с т л. г у б. II/.

Т р у с м а н ъ, Г., Введеніе христіанства въ Лифляндіи, С.Петербургъ 1884.

Т Р У С М А Н Ъ, Ю., Исакскіе полувѣрцы въ Эстляндской губерніи. Временникъ Эстляндской губерній. Кн. II. Ревель 1895.

Ю.Т.,Пюхтицкій край, Эстляндскія Губернскія Вѣдомости 1887, №.41, 1k. 6-7 / Э с т л. Г у б. В ѣ д. 1887, №.41/.

Т р у с м а н ъ , Ю., Русскіе элементы въ Эстляндіи въ XIII-XV вв. Временникъ Эстляндской губерній. Кн. I, 1893 годъ. Ревель 1894. / Т р у с м а н ъ, Р у с. э л е м. въ Э с т л., В р. Э с т л. г у б.I/.

У м а н е ц ъ, С.И., Эстонскіе полувѣрцы, Воспоминанія о князѣ С.В.Шаховскомъ и Балтійскіе очерки. С.Петербургъ 1899, стр.124-135. / У м а н е ц ъ/.

У с т р я л о в ъ, Н., Исторія царствованія Петра Великаго. Т.IV., кн.2. С.Петербургъ, 1863 / У с т р я л о в ъ IV,2/.

Х а р у з и н ъ, Ал., Замѣтка о черепахъ Пюхтицкаго могильника, Временникъ Эстляндской губерніи. Кн.I, 1893 годъ. Ревель 1894.

Харузинъ, Михаилъ, Пюхтица - святое мѣсто. Бытовой очеркъ изъ Балтійской дѣйствительности. Ревель, 1888 / Харузинъ, Пюхтица/ Vt.sama autor, Богородицкая гора въ Эстляндіи./ Древній памятникъ православія на Балтійскомъ поморье/. Москва,1889.

/Чешихинъ/, Исторія Ливоніи съ древнейшихъ временъ, Томъ II. Рига 1885. /Чешихинъ/ Ист. Ливоніи съ древн. врем. II/.

Эстляндскій Сборникъ. Ревель 1870. /Эстл. Сборн./

Trükimata.

Arheoloogia Kabineti antikvaarilis-topograafiline arhiiv (A.K. ant.-top. arh.).

Peterson A., Jisaku kihelkonna antikvaarilis-topograafiline kirjeldus, 1926.a.suvel, Mss. (Peterson, Jisaku khlk. ant.-top. kirj.).

Jung, Jaan, käsikiri (Jung Mss.)

Tender, E., Jõhvi kihelkonna arheoloogiline kirjeldus 1924.a. suvel.

Akadeemilise Emakeele Seltsi arhiiv (A.E.S. arh).

1) Jisaku, 2) Jõhvi, 3) Vaivara kohanimede-kogud.

Estländische Literärische Gesellschaft'i raamatukogu (Estl. Literär. Gesellsch. rmtk.).

Jnquisition über die Güter Ehstlands im Jahre 1712. Mss. Fol. V, 2320.(Jnquision).

Wrede, Pastor - St.Johannis, Collectanea Esthonica V 2331. (Wrede, Collect. Esth.).

K o n s i s t o o r i u m i a r h i i v (K o n s i s t. a r h.)

A c t a de anno 1701: mõned publikaadid Axel Julius de la Gardie poolt.

A c t a v i s i t a t i o n i s de anno 1698 Jõhvi Vaivara, Lüganuse, Viru-Jaagupi kohta. (Acta visit.d. a.1698). Jõhvi all ka Th.Kniperi kiri Konsistooriumile sub dato 21 aprill 1699 ja Konsistooriumi resolutsioonid 27.sept.1699.

E i n i g e Nachrichten über Jsaak (K i r c h e n B u c h b e y d e r J s a a k s c h e n C a p e l l e). Virumaa kirikur., nr.18.

N a r v a Linna Arhiiv (N. L. A.).

R e c h n u n g e n der Stadt - Landgüter von Anno 1618-1703 (konvolüüt sisaldab muuseas vakuraamatuid Vaasaõu, Kudruküla, Hermanimäe, Samokrassi ja Vallisaare üle 1688.aastast, Samokrassi ja Vallisaare üle 1691.aastast, Törvajõe üle 1696. àastast, Vaasaõu üle 1697.a.).

П о и м е н н ы е с п и с к и = ревизскія сказки. Peale 1721.aastat.

R i i g i Kesk-Arhiiv (R. K. A.)

E e s t i m a a kubermangu asjad (rootsiaegsed asjad) Placata v.1638 bis 1679, nr.29
" " 1680 " 1689, nr.nr.48 ja 85;
" " 1690 " 1699. " 2.

L a n d r o l l e von Estland 1636-1642 (1637). endine Riia kindral-kuberneri arhiiv, XII, 2, (e n d. R i i a k.-k u b. a r h. XII, 2. L a n d r o l l e v. 1637.

L a n d t - S a c h e n bei der Anno 1700 entstandenen Kriegs Unruhn vorgegangen (46); Concepten von denen Landt-Sachen in Anno 1700 et 1701 et 1702 (47). End. Rüütelkonna arh., A. XII. 1-2;

R e v i s i o n de anno 1726. Wierland, end. Rüütelk. arh.

T a l l i n n a Linna Arhiiv (T. L. A.)

A. a. 11 b -, Briefconcepte des Raths 1545- 1548, nr. 41 Tallinna Wasknarma lossivoogtile 4. juulil 1548.

A. a. 17. Anno 1515-1626, Liber salvi conductus (ältestes Geleitsbuch).

Einband von A. f. 17. Ca. 1330. Wackenbuch des Bischofs von Reval, Pergamentfragmente.

A i 2, nr. 2, Eestimaa maanõunikkude publikaat 2. augustist 1712; nr. 6, 10. novembri 1715 . a. publikaat.

B. F. S u e c i c a . 86, Axel Julius de la Gardie publikaat 11. IV. 1700.

B. F. S u e c i c a , 88, Axel Julius de la Gardie publikaat 2.XII.1703. j.t.

B. H. 19. Eestimaa maanõunikkude publikaat 30. juunist 1713.

B. Q. 11., A.J. d.l. Gardie kiri 23.I. 1701 koos Karl XII. publikaadiga 12.I. 1701; A.J.d.l. Gardie kiri linnale 9. septembr. 1701.

B. Q. 14. Axel Julius de la Gardie kiri 18.II.1704.

E r a i s i k u t e valdamisel.

J ö h v i m ö i s a rendikontraht a.1629. (Kokku köidetud Jöhvi möisa vakuraamatuga a.1693). Mss. Harju maavalitsuse arhivaar T.Laur'i valdamisel.

W a c k e n b u c h öfwer J e w a g o d s, Ao 1693, Arhivaar T.Laur'i valdamisel.

W a c k e n b u c h öfwer K u r t n a g o d s. Ao 1693. Arhivaar T.Laur'i valdamisel.

J s i k l i k Kogu.

Õ p e t a j a V.Kuljuse ülestähendused.

K o g u t u d traditsioon A. B a u m a n n'ilt, Kauksi küla Jisaku khlk. ja K.W a i d a'lt. Jlluka vallast.

T e a t e d end. Wasknarva preestrilt V.Kamenev'ilt (praegu preester Tallinna Vene Kasanski kirikus).

T ö ö s t a r v i t a t u d l ü h e n d u s e d .

a. = aasta

afh. = arhiiv

as. = asustatud

Bd. = Band

b. = bis

Fol. = Folio

H. = Heft

Hrsgg.= hrsgg.=herausgegeben

ibid. = ibidem.

j.j.= ja järgmised

j.m.t. = ja mõned teised

j.v.t. = ja veel teised

k. = küla

khlk. = kihelkond

kindr.-k(ub). = kindral-kuberner

kirikur(aam). = kirikuraamat(ud)

L.c.D. = Liber census Daniae

lk. = lehekülg

mrk. = märkus

Mss. = manuskript

n.a. = nimetatud aastal

nim. = nimetatud

nim.k. = nimetatud köide

op.cit.= opus citatum

p. = paiku ; punkt

Reg.=reg.= regest

rmtk. = raamatukogu

S. = Seite

t. = tühja

v. = vastu; von;

vt. = vaata

Изд. = Изданіе

кн. = книга

Т. = т. = томъ.

V E N E A S U S T U S E S T

A L U T A G U S E L

XVI sajandi teisest poolest XVIII sajandi esimese veerandini (Umb.1558 kuni umb.1721).

O. Liiv

I PEATÜKK.

Rahvuse küsimusest Alutagusel kuni XVI sajandi teise pooleni.

Alutaguse rahvusküsimus ajaloolise aja algul nõuab veel lähemat selgitamist; see on küsimus, mida senini esijoones filoloogide ja arheoloogide poolt lahendada on püütud. Et eestlaste asumisala esialgne piirjoon jättis Alutaguse tema suuremas osas endast väljaspoole, seda näivad töendavat mitmed arheoloogilised leiud. Eesti muistsete linnamägede levimisala näib kooskölas olevat esitatud arvamisega[1]. On otsitud asumisala piiri, millele kohta on ilmunud möni diletantlik vaatlus tendentsiga tea-

---

1) Laid. 34.joon. (kaart). Kaardil numbrite 85 ja 86 all asuvate Jõhvi khlk. Tammiku ja Kurtna linnamägede töeline olemasolu ei leia kinnitust. Vt.E.Tender, "Jõhvi khlk.arheoloog. kirjeldus" 1924a. suvel. A.K.ant.-top.arh.

duslikkuse poole [1] .

Arvamist. et eestlaste asustus ei ulatunud hilisemal arheoloogilisel ajal Jda-Alutagusesse, et sellel alal asus siis mingi teine rahvas, põhjendatakse arheoloogiliste leidudega Jda-Alutaguselt. Käesoleva töö teemi seisukohalt oleks meile huvitav kuulda arvamistest selle üle, missugune rahvus asus siin ja kui palju oli vene elemendil siin sel ajal mõju.

---

1) Suhteliselt asjalikkuna oleks vast mainitav siin A.Schulbachi kirjutus: Pühajõgi - eestlaste muinaspiir, Otsituled I. Siin esitatakse L.c.D:s ettetulevate idapoolsemate kohanimetuste järele eestlaste asustuse piirjoon täpselt külade järgi, mis muidugi kahtlane oma usaldatavuse poolest.sest meie ei saa töendada nii teravalt fikseeritud piiri. Autor laseb piiril minna Valaste mererannast Jõhvi khlk. üle Jõhvi,Tammiku,Puru,Rausvere,Vasavere,Kurtna,Edivere,Kaidma ja Ohakvere Mäetaguse peale ja sealt nähtavasti lõunasse (lk.21).Uneks töenduseks asjaolule, et eestlaste asumisala varem mini idapoolsesse Alutagusesse ei ulatunud,toob Schulbach peale L.c. D:s arvatava kohanimede puudumise mainimist selle ala kohta ette veel, et siin hilisemalgi keskajal maid läänepoolsetele möisaomanikkudele koloniidena anti. Eelneva põhjal arvab S.,et sarnane maaala jagamine siinset hilisemat kolonisatsiooni töendab. Kuid sellegi juures jääb ikka lahendustvajavaks küsimuseks,millal see eesti kolonisatsioon juba tekkis, sest ajaliselt kindlaks määrata seda alles peale Daani valitsuse algust ei saa nii lihtsalt, nagu seda Schulbach teeb. Rahvastik idapoolsel Alutagusel võis juba selgi ajal koosneda eestlastest. L.c. D:s esinevad üksikud Jda-Alutaguse kohanimed tunnistavad eesti algupära. Vt. L.c.D:ae uuemat väljaannet Sv.Aakjaer, Kong Valdemars Jordebog. Udgivet af samfund til udgivelse af gammel nordiska literatur 2 h., Kφbenhavn 1927, eriti lk.76 ja 77.

Jda-Alutaguse rahvusküsimust sel varasel ajajärgul on arheoloogiliste leidude najal mööda minnes käsitlenud H.Moora omas ülevaates eestlaste muistsest kultuurist[1]. Ta nimetab seal, et osalt Jisaku kihelkonnas ja Narva jõge mööda on elanud vadjalased[2]. Seda tunnistavat matmistes esinevad kääpad, mis kuju vadjalased laenanud venelastelt ja mis leida Jõhvi, Jisaku ja osalt Viru-Jaagupi kihelkondades. (Enam maapoole esinevad nad veel Peipsi ääres, Torma,Kodavere, Maarja-Magdaleena kihelkondades. Viimaksnimetatud kihelkondades oletab H.Moora samuti vadjalaste asumist[3].

Mis kääpade põhjal rahvusküsimuse selgitamisesse puutub, siis näivad nad vöörast mõju tunnistavat, sest kaugemal Eestis ei leia me sarnast matmisviisi. Kuid võib-olla on see tunnistus tugevamast vene kui vadja mõjust Alutagusel: võib

---

1) H.Moora. Eestlaste kultuur muistsel iseseisvus-ajal. Tartu Ulikooli Arkeoloogia Kabineti Toimetused IV.Tartu,1926.
2) op.cit., lk.68.
3) op.cit.,lk.150, mrk.77. Vadjalaste elamisalast vt.veel Sjögren, Ueber die Finnische Bevölkerung des St.-Petersburgischen Gouvernements, J.A.Sjögren's Gesam.Schrift.I.lk.558 j.j

leppida Moora töendusega,et see ei pruugi otsene vene mõjutamissaadus olla, vaid kaudne. vadjalastel siin tarvitusel olnud matmisviis, kuigi tundub vastolu Moora väites, kes Kagu-Eestis kääpaid ainult venelaste otsese mõjuna näeb.[1] Meie võiksime pidada kääpaid ka Alutagusel vahendituks vene mõjuks, kui arvestame nilisemat vene rahvuse valdavat enamust Iisaku rahvastikus. - Vadjalaste asumist töendavad Iisaku alal veel üksikud leiud Pühtitsa kalmust. Vadjalaste asumisala - "viiendik" Jamburgi, Gačina ja Oudova ümbruses on Moora arvates juba varakult vene mõju all olnud. Eesti mõju tunduvat vähe. vastupidi olevat vadja mõju eesti omapärasse tugevam. Venelaste sissetungi arvab M. sündinud olevat Luuga jõe kaudu ja IX.sajandil arvab ta neid olevat vadjalaste valitsejateks. Venelaste eest on taganenud osa vadjalasi autori arvates Alutagusesse. Nii on loodud loogiline ja veenev põhjendus vadjalaste sisserändamiseks, mis töepärasena tundub. Ka vene orientatsiooniga prof. P.Viskovatov tu-

---

1) op.cit.,lk.106.

leb otsusele, uurides Pühtitsa kalmuleide, et need on kuulunud soome hõimudele, tema oletuse järele karjalastele. Kuid Viskovatov ei jäta lisamata, et tema arvates nende soome hõimude seas on asunud venelasi-novgorodlasi, nagu ta seda haudadel leidunud vanade kiviristide (novgorodi tüüpi XII.ja XIII sajandist) abil tõendada püüab. Muidugi ei näi see võimatuna, kuigi P.Viskovatovi uurimise iseloom käesoleval juhusel[1] täielikku usaldust ei väärі küsimuse pealiskaudse käsituse tõttu.

On enamasti arvamisele jõutud, et eestlaste eel Jda-Alutagusel on olnud hõimrahva (vast vadjalaste) asustus, kus on valitsenud teatud vene kultuuri mõju. Et asustuse rahvuse kindlakstegemisel kohanimed kui ka Alutaguse piiri ulatus idasse sellel ajal tähtsad on, olgu lühidalt puudutatud siin küsimusse tulev L.c.D.

1/ П.Висковатовъ, Пюхтицкое древнее кладбище. Временникъ Эстляндской губерніи. Кн.I-1893 г.Ревель 1894, lk.240. Kuid isegi see Viskovatovi arvamine, et osalt nähtavasti on Alutagusel asunud omal ajal eestlastele sugulaslikke hõime,on slavofiili Al. Harusini vastuväite esile kutsunud,mis meile juba ilmselt tendentsne tundub. Baseerudes Pühtitsa kalmu pealuude kraniomeetrilisele materjalile,tõendab ta võrdlemisi kategooriliselt,et need pealuud soome suguharudele ei kuulu.А.Харузинъ, Замѣтка о черепахъ Пюхтицкаго могильника,Вр.Эстл.губ.I lk.250.

Alutaguse kohta heidab Eesti ajaloolise aja algusel esimest täielikumat valgust Daani hindamise raamat. Tema andmetel on tuldud möningale lahkarvamisele, mis puudutavad osalt ka kohapealset rahvusküsimust sel ajal. Liber census Daniae sisaldab praguse Vaivara ja osalt Iisaku kihelkonna ala kohta ainult möningad üksikud kohanimed, mis omakord veel kaheldavad[1]. Seetöttu on võimalikud mitmesugused oletused. Võib arvata, et nimetatud ajal Vaivara ja Iisaku kihelkondes asustus, peale vast jöe- ja järveäärsete kohtade, öige harv oli, sest veel käesolevalgi ajal on need kihelkonnad rikkad läbipääsematute soode ja suurte metsaalade poolest. Sellevastu on L.c.D. loetelu külade üle praeguse Jõhvi kihelkonna pönjalääne osas ja Lüganuse kihelkonnas võrreldes palju ronkearvsem ja sisaldab enamiku praegu olemasolevate külade nimedest, mis eestipärased. Et Daani poolt Eestimaa valdamisel on mindud enam-vähem loomuliku piirini, Narva jöeni ja mitte viimaksnimetatud kihelkondadega piiritud idas, seda võib tunnistada vast ka Narvia nime

---

1) UB I, Beilage zu Sp. 586, 52a, 6; 53a; Aakjaer. K. Vald. Jordebog, lk. 76 ja 77.

esinemine L.c.D:s. Jmelikuna tundub ikkagi koha nimede näiv puudumine umbes Pühajõest alates kuni Narva-jõeni. See asjaolu on viinud J.Pauckeri arvamisele, et Vaivara kihelkond L.c.D.kokkuseadmise aegu kuulus Jngerimaa külge[1]. Pauckeri arvamine ei näi olevat töenäoline juba Narvia esinemise tõttu. Edasi on nähtavasti praegune Jõhvi kihelkond, koosnev enamikult seeaegse Alentakae kyl.maadest, siis osalt veel peale praegu Lüganusele, see aeg kyl.Askaelae'le kuulunud maaladest ja samuti osalt praegusest Vaivara kihelkonnast moodustatud olnud, sest tema haritud ala suurus ulatus siinsetes topograafiliselt põlluharimiseks halvades oludes siiski 324 adramaa peale, nagu seda Schirren kokku on arvanud[2]. See juures ei saa olla nõus Schirreni küll võrdlemisi ettevaatlikult esitatud oletusega, mis endas järeldada lubaks nii vadjalaste suurema asus-

1) Paucker, Ehstl.Geistlichk., lnk.155.

2) Schirren, Beitr.z.Verst.d.L.C.D.lk.59-60. Dr.P. Johansen peab peale Narvia Vaivara alale kuuluvateks Ydrigas't (Udrias või Utrija), Poitae't (Päite) ja "uillae III" (kolm küla). Vt.K.Vald.Jordebog (II h) lk.77. Dr.P.Johansen töötab praegu Liber census Daniae kallal, mille tulemuseks oleks üksikasjalik uurimustöö Eesti asustusolude üle 13.sajandi esimesel poolel.

tuse võimalikkust Alutagusel kui ka vene elemendi suurt mõju, nimelt et L.c.D. aegne Alutagune on ulatunud üle jõe ja koguni kaugele idapoole Jamburgist, Volossovani, nagu seda Schirren koha nimedest välja lugeda püüab. Kuid ka võrdlemisi harva asustuse juures ei saaks meie jälle nii suurele alale omaks lugeda vaid 324 adramaad haritud maad. Kui me isegi Valsaraevaerae't Pauckeri ja Knüpfferi arvamise vastu mitte Vasavereks, vaid Schirreniga koos Vallisaareks Narva jõel arvaksime, ei võiks me siiski enamvähem ainult tahtlikutele kohanimede -tuletustele toenevat Schirreni arvamist, et Alutagune sel Daani Valitsuse aja järgul nii sügavale Vadjasse siirdus, kõigiti tõenäoliseks pidada. Õieti on Schirren tähendanud, meie teame selle maanurga ajaloost nimetatud ajal alles nii vähe, et midagi kindlamat raske öelda on. Kuid ei ärata usaldust Schirreni juba nimetatud, tahtlikult sünnitatuna tunduv kohanimede vaatlus ja tuletus[1]. Liberi Eteus't Jtovskajaks Luuga jõel lugeda, näib imelikuna, kuna palju tõenäosem ja loomulikum on siin vördlemisi pölise asukoha Edise

---

1) Op.cit..lk.106.

peale Jõhvi kiriku lähedal möelda [1]. Samuti Liberi Ragvas'es näha Ragovicy't põhja-ida pool Jamburgi Jõhvi Mäetaguse lähedal asuva Radva asemel. Edasi arvab ta Pategas'e olevat Padoga või Podashskaja Luugal Jamburgi juures. kuigi see identne ennem näib olevat Patesi või Pazs kujul esineva omaaegse möisa, veski ja külaga Jõhvi põhja osas (praegune Paate küla Järve vallas). Kikaelae't (S.loeb teda Rikaelae'ks) arvab ta leidvat Rakaelizy's ja mitte Jõhvist edela pool asuvas Kiiklas. Kaval'at Kaibalas, Kaibalovas, mitte Kahula külas Jõhvis. Vaerkun'ist teeb ta Voronkina ja Hvalat'ist Volesi, Volossova, mis moodustused keeleliselt ilmselt kahtlastena tunduvad[2]. Üldse on raske tõeneda üksi kohanimedele, sest need on Liber census Daniae'sse mõnikord valesti kantud, ning kohanimi ise on aja jooksul suuri muudatusi läbi teinud, mis võrdlusi iseäranis eksimisvõimalikuks teevad.

---

1) Nii leiame Edise kohanime 1457a.veel Ettes kujul. Vt.Paucker.Herren v.Lode. nr.47.
2) Uvalat.Hvalat = Valastu.Kong.Vald.Jordebog (II h.) lk.77.

Liber census Daniae koostamise ajal püsivamaid vallutusi Vadja alal pole tehtud, sest 1240 aastates sooritatud retkedaanlaste ja sakslaste poolt puudus püsivama vallutuse iseloom. Nii ei või kuigi tõenäoliseks pidada arvamist, et Alutagune ulatunud on üle Narva-jõe kaugele ida poole, kuigi määravat seisukohta siin raske võtta. - Vadja mõju koos vene kultuuri mõjutusega võis tulla vast teisel teel. -

Tervet Alutaguse idapoolset osa ei tuleks siis arvata täiesti väljaspool Daani vallutusala asuvaks: nagu eelpool juba öeldud, võib osaliseks kohanimede harva esinemise põhjuseks siin olla üldse harv asustus, mis võib-olla viimasel arheoloogilisel ajajärgul polnud eesti soost, kelle tihedamat asumisala võib see aeg arvata vast umbes Jõhvi khlk.keskelt algavaks. Kuid niljem on Alutaguse idapoolses osas eestlased asumas. nagu eestipärased kohanimed L.c. D:s tõendavad, mis omakord eitavad kirjeldataval ajal venelaste asustuse olemasolu sügavamal maa sees Alutaguses. On püütud tõendada soomesugu hõimude olemasolu Alutaguse alal peale arheoloogiliste leidude ka üksikute kohanimede seletamise abil. Nii on rohkesti arutatud Narva nimetust, ning peatama

enam jaolt jäädud prof.L.Kettuse autoriteetlikule seletusele, et Narva on tuletatud vepsakeelsest sõnast: narvainen-läve, kosk. veelangemine[1]. Kuivõrd see vastav. puudub käesoleva kirjutajal kui võhikul keeleteaduses võimalus seisukohta võtta: kuid võimalik oleks vast ühendada Narvat ja Narva lähedal asuvat. juba 1374 a.esinevat Vepsküla (Vepsendorp)[2] hõimurahva väikse koloniiga siin. Siinjuures oleks huvitav tähendada, et Vepsküla nimetus tuleb ette ka kaugemal Ingerimaal. Peterhofi mk., Vepsa küla näol[3]. Uldiselt, nagu juba eelpool tähendatud, on raske toeneda ka siin kohanimedest tuletatud otsustele[4]! Siin võiks vast näiteks mainida veel Schir-

---

1) L.Kettunen. Narva nime algupära. Eesti kirjandus XIV (1920) lk.195-197. M.Vasmer arvab, et ka venelaste poolt peaasjalikult tarvitatud vana Narva nimetus Rugodiv soomesoo rahvaste keelest laenatud. M.Vasmer. Üks Narva linna vana nimi E.Kirj.XIV.lk. 202.

2) U.B.III. nr.1097.

3) Köppen.

4) Võiks ka lisada drnd.M.Mägiste arvamist, kes läbi vaadates vastava maaala kohanimesi,aluseks võttes Emakeele seltsi Vaivara,Jõhvi ja Jisaku kohanimede-kogustikke, nende seas peaaegu ühtki vadjapärast kohanimetust ei leidnud. Nimed on peaasjalikult eestipärased.

reni oletust Alutaguse nime kohta.[1] Tema otsib etümoloogiliselt identsust Altaken'ile (Alentaken) jälle idast, nimelt Ladoga kõrvalnimetusest Aldeigiast tema saksa muutevormis: Aldagen. See otsimissuun vastab küll Schirreni varemavaldatud oletustele Alutaguse ulatuse kohta ida suunas Vadjasse, kuid jätab vist usutavama võimaluse tuletada seda söna lihtsamalt ja koha oludele vastavalt eesti keelest.[2] Juhtumisel, kui eestlastele hõimne rahvas on asunud sel varasel ajajärgul Jda-Alutagusel, on nad ilmsemaid jälgi jätmata assimileerunud kohapealse hiljem asunud rahvastikuga. Teateid selle üle ei ole meil aga mingisuguseid.

Vene elemendi olemasolu käsiteldaval ajajärgul Alutagusel on võimalik, kuid ta ei esine sel korral igatahes siis mitte niivõrd märgatavas ulatuses, et sellest meile mingit töendust säilunud oleks..Nende problemaatilise olemasolu juhul sel ajal Alutagusel võis asumisalaks olla neile Venele lähemal asuv maanurk,Narvajõe ja Peipsiäärne kallastik. Et

---

1) Schirren op.cit.lk.107.

2) Näiteks kas Fr.Kreutzvaldigi arvamine Alutaguse nime kohta. Vt.Jnland 1838.lk.583. Alu = soo; Alutaguse nime eesti algupäraks loeb juba Th.Hiärn omas ajaloos, nimetades ka mõnede arvamist, mis tuletab Alentacken'it daanikeelsest Aal tag (Aal-Fang saksa keeles) Vasknarva tuntud angerjatepüügikoha järele. Vt.Hiärn, lk.1.

need kohad, olgugi enk harvalt, asustatud olid, ei ärata palju kahtlust , kui meelde tuletada jõe- ja järve kalarohkust siin.

Järgmiste XIV, XV ja XVI sajandite kestel on juba parem võimalus kindlaks määrata Jda-Alutaguse eriti Iisaku ja Illuka ala asustuse rahvust, nimelt selle ala kohta esinevate ürikute kaudu.Neis leiame kas otsesel teel nimetatuna eestlasi või kaudselt, kohanimede läbi, võib leida nende olemas olu. Võiks nimetada neist esinevatest eestipärastest kohanimedest näiteks. Sõtküla (1456a.,j.t.) Vasknarvat, Soompääd (Soenpe, Somover 1424 a.,j.t.) Tarakust (1435a.) Agimalat, Auvet (Sompat),Corwentackenit (Körvetagust) Vasknarva alal, Ediveret (Eddifer). Ediset, Imatut (Hymotenkyla) 1413a., Jõugat (Jaaküll), Varesmetsa (Varrasmetz 1544a.), Mäetagust (Megentacken),Soosalu, Paatet, Lehtepääd (Lechtenpe 1424a),Pootsikut (Potzke 1497a.) j.teis könelemata veel kohtadest mis asuvad Alutaguse <u>põhjapoolses osas</u>[1]! Et sellel alal, eriti Illuka

1) Vt.näiteks Brfl.(I) Nr.106(1410a.), 115,134,136, 143 (1424a.),145,161,194,225 (1456a.) 227,242, 258,310 (1475a.) 323-25,340,367,374,511,576, 584,598 (1500a.) 601,639,675,681,724,745,806,

ümbruses, eestlased elasid, töendab asjaolu, et Soompää (või Pühaste, ka Püntitsa) külas Kuremägi, enne venelaste tulekut oli eestlaste püha mägi, mida eestlaste järele ka venelased siis hiljem pühaks paigaks hakkasid pidama.[1] Eriti oleks nimetatavad eestipäraste nimedega kohad Vene piiri läheduses Vasknarva juures, nagu juba eelmainitud Körvetaguse (Corventacken)[2] ja Karula küla (1496a. vähemalt juba)[3]. Ja ka Peipsi kaldal, kus, nagu allpool näha, asus seeaeg venelasi, esinevad eestigi kohanimed, kuigi mitte vene piiri läheduses (näiteks: Kurgu või Kuru külas)[4].

Et Narva alla seeaeg kirikliselt kuuluvas Vaivara khlk.osas 1345 a.venelasi ei elanud, seda võiks näha vast privilleegist, antud kuningas Valdemari

---

851 (1518a.), 889, 919, 955, 1030 (1532a.) 1031, 1038, 1052, 1054, 1071 (1535a.), 1081, 1134, 1143, 1154, 1229, 1236, 1238 (1544a.), 1254, 1305, 1311, 1316, 1332, 1350, 1406, 1435, 1449, 1453, 1482 (1559a.) j.v.t. Jovkul 1426 a. UB 7 nr.411.

1) Hiljem Pühaste Püntitsaks moonutatud. Vt. lähemalt mäe pühaks pidamisest peatükk IV all.

2) Brfl. I, nr.919.

3) Brfl. I, nr.511.

4) Brfl. I, nr.1054, a.1534 Kurgu talu.

poolt Narva koguduse-kirikule n.a.2 veebruaril,kus öeldakse kihelkonna elanikkude kohta, et need "animae neophitorum" paljaks on röövitud vaenulikkude venelaste ("Ruthenos schismaticos") poolt[1]. Nii on vastu seatud teistele kihelkonna elanikkudele nime järgi mainitud venelased. - Et Alutaguse põhja osas, Jõhvi khlk.kantlemata seeaeg eestlasi elas, tunnistab üks ürik 1413a., kus mainitakse eestlaste orjusi[2]. Et kohapealsed talupojad juba vanad siinsed elanikud, töendab üks ürik piiritüli kohta a.1477[3]. Ka Pungerja jõe ümbruses asuvate Ordu talupoegade kohta öeldakse,et nad siin juba vanasti elanud,nii siis mitte sisse rännanud kusagilt, nagu siinne asustus hiljem osalt oli.[4] Külades,kus hiljem asusid valdavas enamuses venelased,nagu Varesmetsas, Tereveres ja Pagaris, kohtame enne XVI sa-

---

1) U.B.2, nr.829.
2) Brfl. I, nr.115.
3) Brfl. I, nr.323.
4) Brfl. I, nr.1055, a.1534.

jandi teist poolt eestlasi.[1] Terve küla kohta leia-
me umbes 1330.a. ümber huvitava märkuse Tallinna
piiskopi arveraamatust. 4 adramaalises Therpeneu-
re's asuvad: Thotu---. Toyuotu ---. Huentoyue de
Jervega ---, Jeko ---. Need on vanad eesti nimed[2].
Ka Tarakuse külas leiduvad 1389.a.eestlased (Lem-
byn koos poegade Claveke ja Lembyniga[3]. Laiemaala-
liselt määrab ära omaaegse elanikkonna rahvuse
ürik 1501a.,kus teatatakse Narvast Tallinna,et Nar
va ja Vasknarva (Nyenslote) voogtide poolt on eks-
peditsioon 2-3000 mehega kavatsusel Venemaale, ja
nimelt suuremalt osalt Jõhvi ja Lüganuse khlk:de
rahvaga,sakslaste ning eestlastega[4]. Erilisemalt
viitab eestisoost asustuse peale Vasknarva lossi-
alal või läänis annaali teade a.1558 konta Vask-

---

1) Brfl.1,nr.1236 ja nr.1238 (a.1544 Varemetsas kaks venda Jürgen ja Janus). nr.1359 (a.1550 Pagarisv.

2) TLA. Einband von Af 17.Wackenbuch des Bischofs v.Reval.Pergamentfragmente,ca 1330.Dr.P.Johansen'i dateering.

3) Paucker,Herrn v.Lode.nr.21.

4) U.B.II,2.nr.161 ".. deme gelickemen de gude mans in den beyden kerspelen Geve unde Luggenhusen myt alle oren Duetschen unde Unduetschen".Vt.ka №.171. 1527.a.10 aug.mainitakse Sörumäe külas kedagi Peter Petersohni,kelle rahvust nime järele me

narva vallutamise järele venelaste poolt. Siis olevat maarahvas tulnud läänialalt vene laagrisse oma alluvust tunnistama. Need olnud чухны "[1]. Et aga osa elanikke Vasknarva alal olid siiski venelased ja nähtavasti eestkätt Vasknarvas, seda lubab oletada Vasknarva vene kiriku asutamine peale äravõtmist venelaste poolt[2]. Meie ei konta niiviisi, nagu esitatud teadetest juba näha, Alutagusel kaugemal maa sees venepäraseid kohna- ja ka perekonnanimesid,[3] venelaste asustus pole ulatanud see aeg sügavamale maa suunas Jisaku kihelkonda, kuigi ta tõenäoliselt olemas oli Narva-jõe ja Peipsi äärres, vahenditus

---

kindlaks määrata ei saa. Selle "Oel-den-taken'ist", Jõhvist pärit oleva taluniku annab tähendatud päeval Nyens-lothe voogt Ludolff Lappe Põllula Hantz Meykes'ile C.Schirren, Verzeichniss livl. Geschichtsquellen in schwedischen Archiven u.Bibliotheken. Dorpat 1861, S.25.№ (225). Hiljem, Rootsi ajal on eestlasi asunud Sõrumäe külas, nii Sorrumecke Hans 1636.a., Vt.Brfl.II. 488.

1/ Львова лѣт.V, lk. 225.Vt.ka Костомаровъ, Ливонская война I.lk. 49-50.

2/ Львова лѣт.VI,lk.227.

3/ Vt.veel muuseas: Liber salvi conductus (A. 1515-1626).T.L.A., Aa 17, lk.118,128,149,208,223, 249, 418.

läheduses Venemaale. Ulalpool oli nimetatud sellest lühidalt ja järgnevas on vaadeldud selleaegset vene asustust mainitud veestiku ääres veel lähemalt.

Et venelasi tähelepandavamal arvul oleks elanud kuni XVI sajandi teise pooleni Alutagusel, ei maini juba vaadeldud kaasaegsed teated käsitatavalt alalt ega ka eriuurimused vene elemendi suhtumise üle varematel aegadel Balti provintsisse[1]. Kui piiriäärsete elanikkudega on nendega aga juba varakult kokkupuutumist. Juba 1345a. ürikutes nimetatakse, et nad röövinud Narva ümbruse ala rahvastikku ja peetakse silmas ka edaspidi seda võimalikkust[2]. Vene otsem mõju on aga valitsenud Narva jõe ja Peipsi järve ääres Venemaa läheduses. Ka kohanimedki kannavad siin vene elemendi jälgi. Nii näiteks esineb juba ühes 1416a. ürikus Vasknarva nime teisend Serenezi näol[3]. Teatud vene kontingendi olemasolu eeldab siin

---

1) Viimastest võiks näiteks mainida Fr.v.Keussleri erapooletut ja objektiivset tööd:" Окончаніе первоначальнаго русскаго владычества въ Прибалтійскомъ краѣ /С.-Петербургъ 1901 г./", kus ta rohkesti allikmaterjale kasutades on käsitlenud eesti-vene suhet XIII.sajandi algul eripeatükis, ja ka hilisemat aega väne vaadelnud.

2) U.B.2. nr.829 ja reg. nr.990.

3) U.B.5. nr.2060.

ka vene usu kiriku asutamine 1558 a.peale Lossi langemist venelaste kätte[1]. Ka kohtame siin külades venelasi, näiteks 1546 a. Vockenal (praegune Võgona küla, Peipsi ä.)[2]. Et vene piiri ääres elas töepoolest venelasi, see selgub ka a.1558 Rakvere voogt Gerdt Huin van Anstenraedti kirjast ordumeister Vilhelm Fürstenberg'ile[3]. Nagu siit näha, on need elanikud-talunikud sugulased sealpool piiri elavate venelastega (nii siis pole nad suuremas osas nähtavasti mitte kaugemalt tulnud) ja on isegi aegsasti enne teada saanud Vene kavatsusest sisse tungida Ordu alale, kui see tegelikult sündis. Seeaegset vene asustust võib umbkaudselt määrata külade peale, mis praegugi puhtvene tüüpi, venepäraste nimetustega ja peaaegu täielikult venelastest asustatud: Sörenets (Vasknarva), Jämä, edasi praeguste Knjasj-selo (Kuningaküla), Verhnee selo, Remnikü, Smolnitsa, Obnonje, Võgona, niljem ka Tuušna.

1/ Лѣвова лѣт. V.lk.227.Vt. Костомаровъ, Лив. война I, lk.50.
2/ Brfl. I. nr.1274.
3/ Schirren, Quellen II. nr.135.

Karula, Agusala (Avsovo), Olešnitsa (Alajõe) j.v.
mõnede teiste piirkonda. Siia elama on meelitanud[1)]
ilmsesti eestkätt jõe ja järve kalaronkus. Hoolimata sellest, et maaala kuulus Liivi Ordu alla, ei mõjunud piirijoon, mis läks mööda Narva-jõge, sugugi takistavalt asjaolule, et venelased kalastuse ja kaubanduse suhtes Liivi Ordule juriidiliselt kuuluvat Narva-jõe ja Peipsi järve kallasmaad oma huvides kasutada püüdsid. Sel alal tuleb tinti tülisid ette. Kuigi umbes 1242.a. peale siin juba täpsem piirijoon fikseerunud ja oluliselt kuni Rootsi aja tegeliku lõpuni 1704.a. muutumata jääb, edasi kestes hiljem ka piiris Eestimaa ja Peterburi kubermangude vahel, väljaarvatud mõned lühikesed ajad Vene-Liivi sõja (XVI.sajandi teisel poolel) ja

---

1) Kuivõrd ronkearvne see asustus võis olla, jääb teadmataks. Vene uurijad pole selle asustuse küsimust käsitlenud; kui nad seda märkanud on, on see neile nähtavasti paistnud õige väiksena. Üldse pole aga vene asustus XIII sajandi lõpul ja veel paar sajandit niljemgi Balti mail kuigi suur olnud. Seda tunnistavad isegi täieliku vene orientatsiooniga kompilatsioonid Balti ajaloo üle. Vt.näiteks /Чешихинъ/, Ист. Ливоніи съ древн.врем.II, lk.265.

Vene-Rootsi vaheliste sõdade aegu (1582-1583., 1612-1613., 1614-1620. ja 1658-1661a.vaherahu aeg, Põhja sõja ajal), ei lõpe vähemad segadused piiril. Stern, kes uurinud Liivimaa idapiiri keskajal, möödub kahjuks lähemalt vaatlemata piirist Soome lahe ja Peipsi järve vahel ja nendest huvitavatest piiritülidest, mis siin asetleidsid[1]. -1323 a.lõövad sakslased pihkvalasi rahu ajal maha, kaupmehi järvel ja kalureid Narva jõel[2]. Kalurid on tulnud nähtavasti Liivi alale, kus liivimaalastel endil on püügikohad. Et sarnaste "veeasjade" pärast on niljemgi liivimaalaste ja venelaste resp.Vasknarva voogti ja Oudova namestniku ja nende rahvaste vahel tülisid, seda tõendab leppimiskatse a.1509[3]. Need teated tõendavad venelaste huvi juba varemal ajal veeäärsete kohtade asustamise vastu Liivi alal

---

1) Stern, Livl.Ostgrenze im Mittelalter v.Peipus b.z.Düna, Mitteil. Bd.23 lk.195-240. 1420a.kinnitatakse uuesti Aleksander Nevski aegne piirijoon.Vt. Карамзинъ, [redacted] т.V. lk.122 ja mrk, 218. Петровъ. Гор. Нарва, lk. 41-42. Piir samasugune ka 1521 a. Vt. Курл.,Лифл.Эстл. и Финдл. дѣла lk.64.

2/ Псковск. лѣт. lk.18.

3/ U.B.II,3. nr. 584 „.p.14 (lk.427).

Kartes nähtavasti riivatud saada oma huvides mainitud Liivi kallas- ja piirimaaala suhtes, en venelased 1349.a.paiku nävitanud samal aastal liivimaalaste poolt ehitatud Vasknarva kindlustatud maja, kus annaali teatel sakslaste kõrval ka "чудь" nukkunud [1]. Kui Liivi Ordu a. 1427 Vasknarva lossi ülesehitamisega algust tegi, kaebasid pihkvalased selle asjaolu üle isegi Moskva suurvürstile, änvardades lossi uuesti ära nävitada [2]. Kuid venelaste huvisid puudutanud asjaolu ei leia vastuköla ei Moskvas ega Leedu suurvürsti juures ja loss püsib. Tülisid Vene piiril tuleb ka 1443-1444 a.ette. Kus vene poolt röövretk ette vöetakse, mis puudutab Narva jöe ümbrust [3]. Vaatamata nende tülide peale olevat 1558.a.paiku, nii siis enne Vene-Liivi söja lahtipuhkemist, sellel piiriääres elaval vene rahvastikul söbralik ja koguni sugu-

---

1/ Псков.лѣт.,lk. 28, Vt.ka А.Петровъ, Городъ Нарва, lk. 41.

2/ U.B.7.nr.648. Vt.ka Löwis of Menar, Neuschloss, S.B.d.G.f.G.u A.1910, lk.175 ja Osten-Sacken, Livl.-Russ.Beziehung;(1332-1430), Mitteil., XX.Bd. H.1., eriti lk. 284-285.

3/ Гильдебрандъ №.211 ja №.217, Нов.лѣт.П.С.Р. Л.III, ... lk.14.1;

laslik suhe piiri taga elavate venelastega, mis üle oli kandunud isegi kohapealsetele pealikutele. Nii teame, et vene bojaar Pavel Sobolotzki, kes on nähtavasti suguluses Vasknarva voogt Bernt van der Steinkuleniga ja kes hiljem "vastu oma tahtmist" olevat sunnitud olnud sõdima sakslastega, hoiatab voogti, teatades talle Vene kavatsustest Liivimaa suhtes[1]. Võib arvata siis, et peale sõja lahtipuhkemist sissetungivate venelaste suhtumine kohapealsele vene rahvastikule piiriäärest viimastele võrdlemisi väljakannatatav oli. See, võib-olla ainult esialgne, suhtumine ilmneb osalt vast ka venelaste vastutulekuks Alutaguse taluranvale, et meelitada teda rahulikult kohale jääda ja endiselt edasi töötada. Alutaguse vene rahvuse sümpaatiast venelastele ja selle põhjusest köneleb Renner ise[2]. Et see sümpaatia Ordu aja lõpul isegi üldisemat iseloomu kandis, see

---

1) Renner, lk.161,183; Schirren.Quellen II, nr.146;

2) Renner, lk.184-185. Muuseas: ... dan se doch ock sust mit den angrentzenden"Russen blothfruntschup halven vorwandt und befrundet weren".

on - mitte üksi venelaste seas ei valitsenud, vaid osalt ka eestlastest asustuse seas. seda selgitab nähtavasti eesti rahvastiku vabatahtlik alistumine ja truuduse väljendamine Vasknarva läänis peale lossi võtmist venelastele. millest juba oli könet.[1] Pöhja-Alutaguse eesti rahvastiku konta seda samal määral öelda ei võiks. sest siin on vastu hakatud talurahva poolt vaenlasele, kes siin rahvast ka rohkem näib ütapnud olevat[2]. Kuid see osaline sümpaatia venelastele on teinud Purtse laagris asuvaid Liivi-Ordu väe- ja lossipealikuid umbusklikuks talurahva vastu, kelle teateid näiteks vaenlase suuruse kohta enam kuigi usaldusväärseks ei peeta[3].

Varemalt võrdlemisi tihti venelaste poolt sooritatud retked pole Alutaguse elanikkonna rahvuse peale nähtavat mõju avaldanud vene rahvastiku tähelepanuväärsemal arvul Alutagusele asumise ja m. näol. Vene-Liivi sõja lahtipuhkemisel on Alutagu-

---

1) Львова лѣт. V, lk.225.
2) Renner, lk.165-166.
3) Renner, lk.186: " - men scholde ock den buren, so nu guth Russisch weren, nicht geloven etc". Vt. ka Schirren, Quellen I, nr.53.

sel elanud peaasjalikult eestlased: ainult Narva jõe ja Peipsi järve ääres on asunud Vene rahvastiku kuga külasid, kes näivad sõbralikus suhtes viibivat piiritaguste venelastega, nagu ka osa eesti elanikkudest on võinud sümpaatiat tunda venelaste vastu, mis asjaolul aga suurem tähtsus näib puuduvat XVI.sajandi teisel poolel sõja aegu ja selle järele Alutagusele tekkima alganud Vene kolonisatsioonile. Selle kolonisatsiooni lähemad põhjused ja olukord on vaadeldavad järgnevas osas.

II PEATÜKK.

Vene kolonisatsioon Alutagusel XVI sajandi teisest poolest kuni umb. 1721 a.

1. Venelaste esialgne asustus.

Kui harilikult üldisemalt asetatakse vene asustuse algust Alutagusel XVI sajandi teise poolde. Vene-Liivi sõja ja sellele järgnenud segaduste ajajärku, siis võib üksikasjalikumat pilti sellest asustusest ja ta ulatusest vast hilisematest allikatest saada. Uhedena neist esinevad vakuraamatud Alutaguse mõisa-aladelt Rootsi aja esimesel poolel, missugustena pälvivad tähelepanu näiteks maanimistud (landrolled) 1637 a.paiku[1]. Et ära määrata vene asustuse ulatust ja tihedust, peab jälgima lähemalt, kus mainitakse venelasi neis[2]. Venelasi, kes siin elavad valdavamas enamuses, kohtame Peipsi ääres Rannapungerja külas[3], samuti mainitakse venelasi Pagari külas; veel enam põhja pool, Jõhvi ki-

1) Asuvad kokkuköidetult R.K.A:s, end Riia k.-kub.arh:s XII. 2 all.

2) Siin võib mainida eksitust, tehtud Petri poolt ta kirjutises eestlaste ja Eestimaa üle Ersch u. Gruber'i entsüklop:s I, 31, lk.478, mida tema järele kordab ka Kunik I, lk.157-158. Petri köneleb, et rootsi talupojad elavad Jõhvi kihelk., Jisaku kabeli

---

juures, kelle kodukeel vene keel olevat. Edasi olevat nad luteri usku, riietuvat venelastele sarnaselt, kandvat isegi risti rinnal. Miks need talupojad rootslased olevat, seda ei seleta Petri, avaldab aga arvamist, et nad 17.sajandil võib-olla sõjavangidena siia toodud. On tõenäoline, et Petri kasutab omas kirjutises mönd kirjeldust, kus nimetatakse Eestimaal või Rootsi poolel vene talupoegi piiritagustest venelastest eraldamiseks rootsi talupoegadeks. Et need talupojad rootslased ei ole, selgitab juba Ruszwurm, vt.tema Eibofolke I, lk.158-159 (§198, X Wierland).Töenduseks toob ta ette Jõhvi õpetaja Thomas Kniperi 21.aprilli 1699.a.kirjast (Konsist.arh.; valesti nimetab seda Ruszwurm Jõhvi kiriku visitatsiooni protokolliks 1698. aastast) punkt 2,3 ja 5, kus (vt.IV pt.) kõneldakse venelastest. Ruszwurmi arvates võivad need venelased olla Vene-Poola-Rootsi sõja ajal Vene provintsidest ostetud ja asustatud pärisorjade järeletulijad. Mõned olevat vast sõjapõgenejad ja osa Iwan Hirmsa ajal tagakiusatud vanausulised. Nagu me juba viimsest arvamisest näeme, ei vasta ajaliselt need arvamised kõik töele.

3) Maanimistu umb.1637.a. (edaspidi tsiteeritud nim. k.), lk.183.

riku lähedal Puru külas leidub üksikuid venenimelisi (Fiodor. Vasili j.t.), moodustades umbes neljandikku kogu küla elanikkonnast.[1] Möningaid leiame Tammiku külas, väne lõunapoole Jõhvi kirikust, edasi 4-5 talupoega Jõhvi külas. Venenimelisi leidub suuremal arvul lõunapoolsetes küladeс kui Pootsikus, Soomveres.[1] Raustveres esineb venenimelisi[2], nagu venelasi osalt ka Agima-la ja Jõuga külades[3]; isegi niikaugel Alutaguse põhja osas, kui Vaivara khlk. Türpsalu külas ja Konjus, kohtame üksikuid vene talupoegi (Pavel. Pavel Ivan jne.)[4]. Läänepool Alutagusel, Mäetaguse mõisa alla kuulunud alal (Jõhvi ja Iisaku khlk:de piirimaadel) leidub venelasi väne, võrreldes seeaeg siin elanud eestlaste nulgaga, kuigi niljem vene asustus kohapeal arvatavasti suurenenud on, nagu seda järeldada võib siia niljem ehitada kavatsetud kreeka-kat.kiriku ehitamisloost[5]. Piirikülas on neid juba enam (Pavell,

---

1) nim.k.,lk.94;
2) " " " 136;
3) " " " 122 ja 326;
4) " " " 106 ja 121;
5) " " " 97; kiriku ehitamisest vt. Харузинъ, Пюхтица,lk.27.

Zachar, Wasiell, Ossip, Aleska)[1]. Jsegi Lüganuse khlk.lõunapoolses osas. Maidla ja Aidu möisade all ilmneb vene asustus, kuigi öige harvalt (Votrushka, Siemon, Boroffka, Kirill, Ilia, Ivan, Väike-Aidu külas Vasill, Klimo, Boriska, Savala külas Fonma, Kirill jne.)[2], kadudes siin eestlaste sekka. Nende maanimistute järele võib venelaste suuremat hulka tähele panna Alutaguse lõunapoolsemal alal, mis täiesti loomulik, kui vaadelda asustuse levimise suuna, mis on käinud enamjaolt nähtavasti lõuna või kagu poolt põhja või loode sihis. Et see vene asustus vastne oli või teatud liikuvat iseloomu omas, mis samuti lubab oletada siia teistelt võõradelt aladelt emigreerunud rahvastikku (käesoleval juhusel vene poolt), näitavad ka selle asustuse all oleva maa müügi, pantimise jne. ürikud seeaegsete maaomanikkude poolt. Nii Hermann Vrangell, andes 1.sept.1631 üle Johann Fockele Paate koos Ojamaa ja Kuru küladega, toonitab nende rahvastiku suhtes jälle vaid selle-

---

1) Nim. K..lk.98:
2) Nim. K..lk.186-187.

aegset momenti, mitte pölistest elanikkudest kö-
neldes [1].

Kui kohanimede juurde pöörduda, siis teatud raskustest hoolimata võib mönda konstateerida ka juurdetulnud vene asustuse ulatuse ja tihesuse enda üle. Tabavalt iseloomustab küll dr.P.Johansen meie asustusajaloouurija seisukorda, kes kohanimede - materjalist, ilma et keeleteadlane olla, vaevalt midagi positiivset oma uurimuse jaoks hankida võib, seni kui meil Eestis puudub teaduslikult seletatud kohanimede üldnimestik[2]. Aga kui kohanimed juba nii ilmselt näitavad teatud mõju, käesoleval juhtumisel vene oma, ja nii ronkel arvul, siis ei saa sarnasest tähelepanuäratavast asjaolust lihtsalt mööda minna. Dr.Johansen ise konstateerib kohanimede põhjal omaaegse vene elanikkonna olemasolu Jisaku kihelkonnas[3]. On võimalik näha seda iseäranis ülevaatlikult talude-nimetuste kaudu, mis meile selgitavad, et asutud on endiste.pöliste

1) Brfl.II,nr.441 B (lk.395):" mit allen itzt darauf wohnenden Bauern";
2) Johansen, Siedlung und Agrarwesen, Verhandl. d.G.E.G. 13 Bd.lk.55.
3) op.cit., lk.56.

eestinimedega küladesse suuremal nulgal ja ka üksikute perede kaupa. Et aga uusi asustusi on tekkinud varem asustamata kontadele, või et mõnes endises eesti nimega külas vöis vene element niivörd tugevaks muutuda, et külale uue, venepärase nime andis, näitavad Jõhvi, Jisaku ja Vaivara kihelkonna vene kohanimed. Muidugi on siin tarvilik piinlikult tähele panna, et neid vene või vene mõjutustega kohanimesid sealt nägema ei hakata, kus neid tõepoolest ei ole. Peaks hoiduma sarnasest, vast ainult kõikvene seisukohalt vastuvõetavast, ebateaduslikust vaatlusviisist, nagu seda J.Truusmann omas vastavas kirjutises tarvitanud[1] on. Jõhvis kontame Türsalu, Kiikla, ka Kukruse, Ereda all vene kohanimesid nagu Timuska, Petrovitsi, Paaveli, Kusma, Tobrina, Tepani, Kirila, Varlaami jne. Eriti on väga palju vene kohanimesid ja traditsioone maaalal, umbes Jõhvi kirikust kuni järveni, laiuses Sahargust (Tudulinnas) kuni Narva

---

1) Трусманъ, Рус. элем. въ Эстл., Вр. Эстл. губ. I. näiteks lk. 83 j. teised. Autor, nimesid tihti valesti üleskirjutades, teeb nendest sageli võimatuid tuletusi vene elemendi kasuks, unustades võrdlemast nimesid teiste keeltega ja kohaliste tingimustega, samuti vaatlemast nende vanadust.

jõeni. Puru külas üksi, mõned kilomeetrid lõunapool Jõhvi kirikut, leiduvad Beljaevi, Kristovi, Velmetsovi, Tarasko, Kosnka, Marka, Russka, Karpenko j.t.nimetused[1]. Jisakust ja lõunapoolsest Jõhvi khlk. leiame meie täiesti või osaliselt vene talunimetustega või isikunimedega talusid veel praegu külades nagu Sõnumäe, Luuga, Tarakuse, Sääliku, Lemmaku, Sahargu, Ranna-Pungerja, Kuru, Kauksi, Jmatu, Metsküla, Porskova, Pootsiku, Terevere, Jisaku, Tubniku, Varesmetsa, Koldomäe, Pühatu, Puujala, Katermu, Soompäe, Jlluka, Lehtepää, Katesna, Pagari, Kamarnu, Jõuga j. t. Puhtvene külad on kas järve või jõe ääres ja selle läheduses, nagu eelpool nägime. Lüganuse kihelkonnas võib leida vaid üksikuid venenimelisi kohti: rohkem aga esineb neid Vaivara khlk:s kus küladegi nimed seda sinitavad[2].

---

1) Nimetatud kirjutis, lk.83. J.T.kirjutist ei saa tema ebateadusl.poolest tõsiselt võtta, kuid siin leidub siiski mõni huvitav märkus, eriti rahvamälestused sisserändamise ja kabelite, edasi mõne küla kohanimede üle, mida T.kogunud ja mida kasutada võimalik.

2) Vt. Schmidt, Karte

Täielikuma ülevaate saamiseks esitatagu siin lühidalt veel mõni traditsioon vene asustuse kohta: neile ei või toeneda mingi erilise oletusega, kuid nad väärivad vene asustust iseloomustavalt seisukohalt tähelepanu.

Uue asustuse mõjul muutus kõnealolev ala esialgu tõepäraseks vene alaks. Vene keel, mis veel hiljuti siin valitses, on alles viimaste aastakümnete jooksul lõunapoolsemas piirkonnas tarvituselt kadunud (põhjapoolsemas varem). Et siin tugev vene vaim valitsusele tõusis, seda tõendab juba kindel kreeka-katoliku usust lugupidamine[1]. Nimetatud usu külakabelite kohta traditsioonid teatud määral lubavad märgata vene asustuse ulatust, kuigi mitte igal juhusel[2]. Nende traditsioonide põhjal võiks

---

1) Usulisest olukorrast vt. lähemalt pt. IV all.

2) Näiteks Soome lahe ääres Pühajõel näidatakse vene kiriku aset, n.n. vene kiriku kellert (vt. Jung, Muinasajat. III, lk. 137, nr. 35), mille olemasolu tahab preester Tiisik omaaegse suurema kohapeal elutseva vene elanikkonna keskel näha. Vt. Тизикъ, Остатки древн. прав. хр. въ Вр. Эстл. губ. II, lk. 86. Esialgu pole aga meil selleks mingit usaldusväärset tõendust, mis põhjustaks sarnase arvamise ja

arvata, et vene asustus ei jätnud täiesti puudutamata ka Alutaguse merirannikut idapool. Mis lääne piirisse puutub, siis võime leida siin venelaste olemasolu ilmseid märke Mäetaguse vallas, end. Möisamaa kõrtsi ümbruses, kus praegugi vene kabeliaed n näha. Mäetaguse küla üle köneldavaid traditsioone ühenduses venelastega võib pidada Põhja sõja kohta käivateks[1], kuigi see ei eita milgi viisil venelaste varemat asustust siin. Need andmed sihitavad asustuse ulatust eespool juba nimetatud ala piirides

Asumisviisi järele kindlaks teha, kuhu asusid venelased, pole võimalik. Ei ole teada, kas asumisel säilitasid uued asunikud oma endist külade koloni-

---

see kahtlase tõepärasusega traditsioon kiriku aseme üle ei suuda küsimust üldse otsustada.

Vene elemendi jälgi leiame traditsioonide järele veel põhjapool, Samokrassi külas (Vaivara khlk.), kus asub Vene kalmu talu, mis olevat endine vene surnuaia koht. AK.E.S.arh., Vaivara kohanimede kogu. Sama-surnuaia kohta nimetab ka J.Truusmann omas materjalikogus koos sealsamas asuva lohuga - "pappi ojaga" ("поповскій прудъ ") ja allika juures asuva "pappi kaevuga" ("поповскій колодезь "). Samas näidatavat ka "pappi aeda". Vaivara khlk. Udria külas Soome lahe ääres, olnud Kurgaani allika juures "pappide majad" Vt Трусманъ, Русск. элем. въ Эстл., Вр. Эстл.губ.I, lk.83.

1) Jung Mss.171; Tender, Jõhvi khlk.ant.top.kirj., lk.38-39.

seerimise viisi või omandasid maa-alal varem valitsenud asumise kuju. Praegu igatahes on leida suurvene kolonisatsioonile tüübilisi tänavkülasid ainult puht vene rahvastikuga alal Narva jõe ja Peipsi ääres. P.Johansen arvab neid sisemaale üldse mitte tunginud olevat.[1]

Kokkuvõttes näeme, et vene asustus on suuremal määral esinenud peaasjalikult praeguse Jisaku alal ja Vaivara ning Jõhvi khlk.lõuna osas, mis umbes vördneb omaaegse Vasknarva lossiläänі alale[2]. Harvemalt või üksikute asunikkude näol võib leida venelasi veel Jõhvi ja Vaivara khlk. põhja osas ja ka Lüganuse khlk.lõuna osas. Selle asustuse rahvuse iseloom on praegugi osaliselt ära tunnetav n.n.poolusuliste("полуверцы ") juures Jisakus; poolusuliste all mõeldud elanikkonna osa kannab ilmseid vene päritolu tunnismärke nii omas

---

1) Johansen, op.cit.,lk.48-49;
2) Vasknarva lossiläänі mõisade ja külade loetelu vt.Paucker,Ehstl.Landg.II,1, lk.46.Ala suurust määratakse ära 1442.a. Nyensloti visitatsioonil, U.B.9, nr.833; ka Mäetaguse kuulus siia, vt.Brfl. I. nr.919; Львова лѣт. V.,lk.225 loeb teda pikuti 60 verstaliseks ja laiuti 40-50 verstaliseks alaks.

eluviisis, keelemurrakus ja usus, kui ka rahvaluules. Venepärane rahvaluule suudab kujukalt tunnistada vene mõju siinse rahvastiku seas, mis osalt segunenud on eesti mõjuga. Selle abil võib näiteks seletada eesti ja vene rahvaluule elementide teatud kokkusulamist jutus Kalevipoja ja Dobrõnja kokkupuutumisest Kuremäel. Ka ajalooline traditsioon, tihti mitte enam ebaõigeid, vaid otse fantastilisi teateid sisaldades, viitab vene mõju. Nii traditsioon Aleksander Nevskist, kes olevat Kuremäe läheduses löönud Liivi rüütleid või vürst Kurbskist, kes olevat nagu siit kaudu Venemaalt põgenenud Leedusse, oma poega mönd aega jättes ühe talupoja juurde varjule [1] .

Kui me selle ümberasumise faktile dokumentaalsetest andmetest põhjuseid otsime, siis tuleb kõigepäält vaadelda üldist poliitilist konjunktuuri,

---

[1] Висковатовъ, Пюхт.древ.кладб.Вр.Эстл.губ.I, lk.238. Venepärased on mälestused ka laagri asemetest,kus vöed ("армія'd") seisnud (Põhja sõja aegu) ja sõjaaegsetest haudadest ("солдатскія могилы "). Vt.Jung, Muinasajat.III, lk.136 ja Peterson,Jisaku khlk.ant.-top.kirj.,lk.16.A.K.ant.-top.arh. Samasugused ka teated vene kindralite (näiteks Vladimiri) haudadest, vt.Ak.E.S.arh.,Vaivara kohanimede kogu.

mis valitses see aeg. Lahtipuhkenud Vene-Liivi sõda puudutas tugevasti käsiteldavat maaala. Et Virumaal maenlasele tõsisemalt vastu ei hakkatud, kannatas maa eestlastest elanikkond venelaste röövretkete all: laiad alad laastati peaaegu elanikku detaks röövides, tappes ja põletades, väljaarvatu vast piiriäärne maaala. Kui 4.II.1558 kirjutab Purtse laagris asuv Järva foogt Tallinna komtuurile muuseas: "Narva ala ja mis Vasknarvale kuulub, on peaaegu paljas"[1], siis on siin näha vast ju suurendamist hirmu ja otsustavuse puudumise tõttu vaenlaste ees (- nagu seda tõepoolest näitabki Ordu väe juhtide ülalpidamine Purtse laagris), kuid tõenäolikult on Alutagune ja Virumaa palju oma eesti elanikkonnast kaotanud nende röövimiste ja tapmiste tõttu, millest juba eespool (pt.I) kõneldud. Seda tõendavad ka veel pögenejad eesti talurahva seast, nagu näiteks Narvasse enne selle langemist[2] ja ka kaugemale Eestimaale. Kui venelased alguses talurahvast kohale manitsesid jääma, lubades neile rahulikku elu,[3] ei ole seda

---

1) Schirren, Quellen II, nr.178.
2) Schirren, Quellen II, nr.213.
3) Biehemann II, nr.285. Vt. ka Schirren, Quellen I, nr.53 (lk. 142).

lubadust tegelikult peetud vähemalt eesti elanikkonna suhtes. Kui nüüd Virumaa omas suuremas osas 1558.a. langes enam kui kahekümneks aastaks Vene valdamisse, sooritati siia röövretki omakord liivimaalaste poolt. Need retked ei ole küll vist alati ulatanud nii kaugele Vene vallutatud alasse, kui seda Lõuna-Alutagune oli. Nii võis sel, sõja esimesel aastal osalt laastatud ja elanikkudetaks muudetud alal seisukord järgneval paariküme-aastasel ajajärgul suhteliselt võrdlemisi stabiilseks muutuda, pealegi kui vene vallutused mõneks lühikesemaks ajaks õigusliselt tunnistamist leidsid.[1] Nii see kui ka asjaolu, et Narva jõe ja Peipsi järve äärest juba varemalt asuv teatud kontingent venelasi, keda nägime enne 1558.a.suhtuvat sealpool piiri asuvatele venelastele sõbralikult kui oma "sugulastele", on võinud soodustada sel vene võimu ajajärgul piiritaguste venelaste asumist Alutagusele, kas Peipsi äärde kaluritena või maa-

---

[1] Nii 1564.a. septembris Rootsi poolt 7.aastase rahu ajal. Richter, Gesch. II, 1, lk.10.

harijatena maa sissepoole eesolevatele tühjadele või seni üldse veel asustamata olnud kohtadele. Et sel ajajärgul on olnud teatud venelaste vool Liivimaale, seda tõendab ka üks vene annaali teade. Oeldakse, et a.1570. peale Novgorodi hävitamist maa seal nii kui nii päris tühjaks jäänud, kuid tsaar käskis veelgi inimesi saata Liivimaale teid-sildu ja muud tööd tegema. Ka võidetud linnades ilmuvad venelased suuremal arvul[1]. Narvaski on märgata rohkemal arvul venelasi, mis ilmneb näiteks opritshnikkude poolt Narva venelaste rüüstamisel ja tapmisel 1570 a.[2] ja ka Narva äravõtmisel Rootsi poolt 6.sept.1581 mahatapetute arvus[3]. Tõendusi, et sel ajal seal vene talupoegi leidus mainimisväärt hulgal. on asjaolus, et 1581.a. paiku talupoegade vastastikkustel röövkäikudel Eestimaal kuni Peipsini, vene talupojad tervel Liivimaal Rootsi ülematelt rahukirja võtma pidid[4].

1/ Псков.лѣт., lk.209. Muuseas:"И наполни грады чюжіе Русскими людми, а свои пусты сотвори".
2/ Russov. lk.69b.
3/ Russov. lk 12ba
4/ Russov. lk 122a ja b.

Kuid igatahes iseäranis palju neid talupoegi pole nähtavasti siiski asunud seeaeg Liivimaa poolele, sest peale 1581.a. on siin maa öieti lage elanikkudest, kuigi seda elanikkonda (tekkivat vaesu) võisid suuremal arvul vähendada ülalnimetatud tihedad röövkäigud talupoegade poolt (Harju- ja Läänemaalt). Vaatamata sellele, et peale Virumaa ühes linnadega ja lossidega Rootsile langemist meil täpsemat elanikkude arvu Narva ja Vasknarva alade kohta teada pole, võib järeldada maa suurt asustamatust ümbritsevate läänide seisukorra järele, mida Tawaststjerna kirjeldab.[1] Nii on 1581.a.Rakvere ja Toolse läänis ainult 500 talupoega. 1584.a.seal asustatud 443 adramaad, asustamata 1.514. Jaanilinna läänis 1585.a. ainult 27½ asustatud adramaad. Jaama läänis 1584.a. paiku 706¾ asustatud ja 1494¼ asustamata. Jsegi veel tükk aega hiljem võib kohata Vasknarva alale ümberkaudsetes läänides väga harva asustust. Kui veel näiteks 1601.a.kahe küla Jõhvi ja Narva kihelkondades, Suur-Edu järve ja Väike-Somu järve, peale oli ji

---

1) Tawaststjerna. lk.607.

rele jäänud tervest elanikkonnast üks talupoeg[1], siis ei ärata ka imestust see vakuraamatutes üles-tähendatud asustamata maa hulk kaugemal Alutaguse karu osast ja järveäärsest. Nii oli Narva lossilääni juurde kuuluvates külades ja adramaades 17 külviall olevat ja 36½ tühja adramaad. Aa läänis 12 eritarbe, 6 külviall ja 35 tühja adramaad. Aa lääni juurde kuuluvates muudes külades ja adramaades 7½ külvi all ja 67½ tühja adramaad. Jõhvi läänialal 15¼ külvi all, 196 tühja adramaad. Rakvere läänis 53 külvi all, 157½ tühja. Porkunis 3½ külvi all, 101½ tühja adramaad. Ainult Toolse läänis töuseb külvi all olevate adramaade hulk 33½ peale 29¼ tühja vastu[2].

Et see asustus siin nii väiksena püsis mõnd aega Rootsi valitsuse algul peale 1581.a..seletub peale laastamise vast mitmesuguste raskustega ja kohustustega, mis ranval kanda tuli, näiteks söjaväe vastu[3], mõnikord äparduva viljа töttu[4].

1) Paucker, Herrn v.Lode, lk.72,nr.306.
2) J.Almquist, D.civ.lokalförv.(järgnevas lihtsalt Almquist tsiteeritud) III.4.lk.309 j.j.
3) Tawaststjerna, lk.610.
4) op.cit.611.

mis asumisele eriliselt ei meelitanud. 1599.a. paiku kuuleme isegi, et käsitataval alal tuleb talupoegade pögenemisi ette Poola Liivimaale. Ses asjas on Eestimaa Rüütelkonna poolt kuningas Sigismundi poole pööratud, kes siis annab vastava mandaadi Eestimaa piiril asuvatele Poola starostitele[1]. Uhes 1599.a. maa müügilepingus Jisaku alalt jäetakse uuele omanikule reservatsioon ostetavalt alalt teistele aladele pögenenud talupoegi täieöiguslise omanikuna tagasi nöuda[2]. Selle vähese elanikkonna juures on möistetav, et Rootsi valitsuse poolt võimalust mööda püüti suurendada elanikkonna arvu. Vastavat seisukohta Rootsi kuningas Johann III. juures võib leida juba a.1579 Henrik Klaosi poeg Horni poolt Soomest Novgorodi alale sooritatud retke järele, kus Rootsi väed rohkesti vene talupoegi surmanud; selle retke puhul kirjutab kuningas Hornile muuseas, et venelasi poleks vajalik tappa olnud, vaid selle asemel vangistatuna Rootsi maaalale tuua, kus neid kasutada oleks

1) Brfl.II. nr.220 ja nr.251;
2) Brfl.II. nr.253.

võidud voorides, linnades ja mõisades[1]. Tawaststjerna nimetab, et Johann III peale Pontus de la Gardie vallutuste 1581.a. tahtnud saata Eestisse tühjadele aladele asuma rahvast isegi Soomest. Ta kirjutab Klaus Tottile, et Eestisse toimetataks mõned sajad talupoegi koos naiste, laste ja varaga, kus neile antaks maad kuninga aladest. Tawaststjerna lisab, et teadmata on, kas see kuninga kavatsus teostus või mitte[2].

Tähelepanemiseväärt on igatahes asjaolu, et soomlasi tuleb hiljem Rootsi ajal Alutagusel kaunis tihti ette: nii näiteks konstateerib Westling isegi, et Eestimaa piiskopkonna alal näivad soomlased ainult Tallinnas ja Jõhvi kihelkonnas suuremal hulgal esinevat[3]. Ka 1637.a.landrolled sisaldavad märkusi soomlaste kohta. Nii elab neid Peipsi ääres Rannapungerja külas[4]. Soomenimelisi esineb nähtavasti ka Agimala alal[5]. Kurtna alal Aru-

---

1) Tawaststjerna, lk.224.
2) op.cit.,lk.335-336.,ka lk.607-608.
3) Westling,Mittheilungen über die Kirchenverfassung, Beitr. V.,lk.132.
4) R.K.A.,end.Riia kindr.+kub.arh.XII,2 lk.183;
5) ibid.,lk.122.

veres on neid samuti [1] . Edasi Merekülas (Pauso, Magnus, Knut) [2] ; veel enam soomenimelisi on asunud Lüganuse kihelkonnas, Purtse Körkkülas (Esko nimelised näiteks) [3] , siis Jabajärve külas 1 soomlane Eskil (Eszhüll); üldse Woorepere mõisa all mõnes külas on vördlemisi rohkesti soomlasi, nii 5 talust 3 talu [4] . Ka Purtse külas on mõned soomlased 1637.a. vakuraamatu järele; sama on maksev Varuküla kohta. Esinevad nimed kui Jöran, Eskil, Erik. Eskil asub (maa-) Pungerja külas venelaste keskel. [5]

ÜKS

Need soomesoost elanikud ei tarvitsenud tingimata mingi sunduse teel siia asuda. Vaatamata Eestimaal valitseva orjuse peale tuli - vähemalt hilisemal Rootsi ajal - vabatahtlikult soomlasi siia. Hiljemalt on sellele tulekule tõkkeid hakatud looma, nagu 1689.a. Axel Julius de la Gardie 10. mai publikaadiga, kus keelatakse noorte vallaliste meeste passita tulek Soomest Eestisse, sest

---

1) ibid.,lk.136;
2) ibid.,lk.92;
3) ibid.,lk.113-114;
4) ibid.,lk.111;
5) ibid.,lk.325-326.

Soomes valitsevat juba puudus tööjõududest [1]. Kuid igatahes vaadeldaval ajal, XVI.sajandi teise poole lõpul ei ole nende kui ka üldse asustuse arv Eestimaa ida osas suur, nagu juba vakuraamatutegi andmetest nägime. Sellepärast ei tarvitsetud vist takistusi teha venelastele, kui need vast asuma hakkasid seegi üksikhaaval Rootsi alale; et see võimalik venelaste ümberasumine arvuliselt väga suur vist ei pruukinud olla, seda näib tõendavat ka asjaolu, et Tawaststjerna pole nende vene asunikkude küsimust üldse puudutanud, kuna ta muidu vaatleb õige üksikasjalikult maa ja rahvastiku olukorda 1570. ja 1590.a.a.vahel.[2] Kuigi järgnevatel aastatel rootslastel venelastega piiri ääres tülisid ette tuli[3], ei ilmne ka siis suuremas maaštaabis venelaste kolonisatsioon Alutagusel. Et see vähemal arvul aga sündida võis, näiteks põgenikkude näol, tõendavad teated teistest suurtsuguse-

---

1) R.K.A. Eestimaa rootsiaeg.asjad.Placata v. 1680 b. 1689. nr.85.

2) Vene ületulejatele-bojaaridele pühendab ta isegi eripeatükki:Venäjän pajareja Juhani III:n palveluksessa.op.cit.lk.668-688;

3) Näiteks 1592 ja t..vt.H.Almquist.Sverge och Ryssland lk.5.

matest pögenikkudest, bojaaridest, nagu vürst Jür-
gen[1] Andamskist, Anisimovist, Rosladinidest, Bara-
novitest[2], Nassakinitest, Ivanovist jne. 1581.a.
sügavale Novgorodi alale Rootsi poolt sooritatud
röövretk mõjutas ka muu rahva rohkearvsemat ületu-
lekut[3] Rootsi poolele. Analoogilist võimalust Alu-
taguse lõunapoolsele osale võiks leida ka teatest,
et Käkisalmi läänisse tühjadele kohtadele on asus-
tatud Venemaalt talurahvast. Nii 18.IV.1584.a.
teate järele tulnud sinna 200 talupoega ja teised
saabuda[4] iga päev. Kohustused sõjavägede vastu nen-
de asumisel läheduskonnas vähenevad[5] samuti niljem.
Märksa halvem seisukord on valitsenud nähtavasti
Ingeri alal, kust Rootsi aja lõpulgi veel pögenik-
ke Eestimaale, Alutagusesse tuleb ja kus näiteks
Kaporjes käsiteldaval ajal talupoegi kroonumaksude
eest ära pögenenud[6]. Jngeri alal olid peale selle

1) Russov, lk. 130a.
2) Vt.nende maasaamisest Eestimaal ja võitlus-
test Rootsi poolel Vene vastu Tawaststjerna lk.321
ja 683 j.j.;Pirang, D.balt Herrenhaus I,lk.70:
Winkler,David Dubberch, lk.26-27 j.t.
3) Russov, lk.130a.
4) Tawaststjerna, lk.567.Vt.ka Forsstrom,lk.23.
5) op.cit.lk.602 - kuninga määrusega 1588 tuleb
Vasknarvast sõjavägi koos kahuritega ära saata,
jättes sinna ainult maamajandusele tarvilik kon-
tingenti.
6) op.cit.lk.609.

röövimas sissid [1]. Põhjust seeaeg juba vene kolonisatsiooni algust Alutagusel otsida annavad Venemaal valitsema pääsenud möningad asjaolud. Venemaal pannakse maksma 1597.a. Boris Godunovi poolt tsaar Feodor Ioannovitsi aegu talupoegade vabama liiklemise keeld. See õiguste piiramine on tekitanud talupoegade massilisemaid pögenemisi lõunasse vabale alale, kui ka mujale. Osalt on võinud vast ka see põhjus mööduandev olla esialgsele vene kolonisatsioonile. Peipsi ümbrusesse asumisega võimaldus neil asunikkudel elu ülalpidamiseks abi leida Peipsi kalastusest. Ka kroonumaadele asumine oli kergemate tingimustega seotud, kui möisniku alale: Vasknarva ümbrus on olnud peamiselt aga kroonuala [2]. Hiljem on võinud ehk vähe mõjutada kolonisatsiooni osa Oudova ala Rootsile lühidat

---

1) op.cit.lk.597-598. Ingeri elanikkude pögenemist oma alalt mõjutas vast ka asjaolu, et nad Rootsi valitsuse all möisade läänitamisega suuremasse rippuvusse möisniku suhtes jäid, kui enne, mil neil võimalus vabamalt liikuda oli ühelt möisa alalt teise alale. Viimast asjaolu on lühidalt mainitud ka Tawaststjerna lk.604.

2) op.cit. lk.702.

aega allumine 1582-83., 1612-1613 ja 1614-1620.a.[1] Kui palju rootslased sel puhul on Vene ala elanikke ümber asustanud, jääb kindlaks tegemata, kuid et see sündida võis, iseloomustab teade, et seda toimingut keelatakse venelaste ja rootslaste vahelises provisoorses kokkuleppes Nowgorodi võtmisel Jakob de la Gardie poolt; rootslased ei võinud üle viia elanikke, ükskõik kuhu see ka sünniks.[2] 1617.a. Stolbova rahu läbi kindlaksmääratud piir lubab kolonisatsioonil jätkuda vahenditult mitte üksi üle järve, vaid ka maa suunas üle jõe; sest teatavasti läks Vene-Rootsi piir umbes Pljussa jõesuust alates kuni Vasknarvani peajoontes mööda Narva jõge.[3]—Rahva suusõnaline traditsioon puudutab Venemaalt siia asumist osalt eelpool avaldatuga kooskõlaliselt, osalt teda hilisemasse aega kandes. Toonitatakse esijoones, et asumine siia sündinud

1) Hiärn, lk.411,413,414: Almquist II,3,lk. 671-672;
2) П.С.Р.Л.III, lk.264-266; /Никон.лет./ XIII, lk. 168-170, vt. Костомаровъ. Ист. Монографіи VI. lk. 572.
3) Stolbova rahu § XIX ütleb jälle omakord, et ärgu keelatagu kummalgi poolel alamaid siirdumast teise võimu alla. Vt. Forsström, lk.5.

mingi sõja kestes või selle järele, ja nimelt Narva-jõe ning Peipsi järve tagant. Asustuse vanadust määratakse mitmesuguselt. Kui eelpool püüti ära määrata venelaste poolt asustatud ala piiri, siis peab arvestama ka asjaoluga,et see asustus niikaugele vaid aegamööda jõudis, igatahes mitmekesise vanadusega on. Kui rahvas püüab üksikute külade asustuse vanadust teatud põlvede hulga järele määrata, siis on sarnasel vanaduse määramisel siinsel alal oma usaldustäratav külg. Kontades, kus harilikult võrdlemisi väne läbikäimist teiste küladega, mis eraldatud kauge maadistantsiga ja ka halbade teedega suurematest kultuurkeskkontadest, ulatub rahva mälestus sügavamale minevikku tagasi lokaalsete traditsioonide parema säilutamise näol. Nii teatakse näit. Lüganuse khlk. Tarumaa külas kõnelda, et seal peale Põhjasõja 7.inimpõlv elada ja nimetatakse koguni oma soo esivanemate nimesid kuni mainitud ajani.[1] Vene asustust nimetatakse Pootsikus 13, Jmatus 6, edas

---

1) Eesti Kirj. 1924, lk.349.

Ex bibl. univ. Tart.

10 jne. pölve vanaks. Mäletatakse, et möned esivanemad teinud veel käike Peipsi taha küladesse sugulaste poole. Siin võime vanema asustuse (Pootsiku) kõrval näha ka hilisemat asustust, vast Põhja[1] ja sõjale järgnevat. Endise kohapäälse elanikkonna laseb rahvasuu hukkuda mingi võimuvahetuse aegse võitluse tagajärjel. Koguni tuleku aja täpsema äramääramise leiame mõnes traditsioonis. Nii köneldakse, et siia pagetud Venemaalt Johan Hirmsa ajal. Põgenikuteks nimetab rahvas staroweere, kes olevat polovernikute esivanemad.[2] Siin on segunud traditsioone nähtavasti kahest asustusajajärgust: umbes Johan Hirmsa valitsusajale järgnevast, ja hilisemast ajast, kui Venemaal vanausuliste tagakiusamine algas. Vanausuliste hilisem juurdevool pole kaugeltki nii suur, et neid poolusuliste esivanemateks pidada. Seda ei luba loomulikult üksi juba poolusuliste usundiga lähem tutvumine.

---

1) J.Truusmanni nim. kirjutis, toob andmeid 1894 a.paiku;
2) Jisaku kirikuõpetaja V.Kuljuse ülestähendus käesoleva kirjutajale.

Venelaste asumine Alutagusele võis sündida see-aeg enamasti vist Novgorodi ja Pihkva alalt, nagu seda eelkirjeldatud sündmused oletada võimaldavad, s.on Alutagusele lähedal asuvast Peipsitagusest osast: asunikkude ja mahajäänute vahel sugulust tunnistavad osalt nii kirjalikud kui ka traditsioo-
ni[1] andmed. Üldse aga ei könele ka traditsioonid palju sest kohast, mille asunikud vastselt maha
jätnud[2].

Et Vene piiri äärde ja selle lähedusse Alutagusel on, kas sõja kestes või peale selle, kaunis tihedalt asutud - võrreldes nende tühjade aladega mujal Virumaal, millest arvulised suhted eelpool esitatud. - seda võivad tunnistada vast ka juba 1620.a.Rootsi läänide vakuraamatud.

Tühjade adramaade väike arv esildub Alutaguse kagu osas ja Peipsi järve ääres, mis venelaste poolt Alutaguse asustamisel esimesena köne alla

---

1) Renner, lk.184-185, Vt.ka töö lk.24;58.;
2) Vene ajal olnud selle vaikimise põhjuseks ka hirm, et põgenikke tagasi oma kodu-kogukonda saadetakse. Et seda kogukonda üles ei leitaks, tarvitanud põgenejad vahest ka valenimesid, mida mõnikord surma eel preestrile üles tunnistatud. End.Vasknarva preestri teade käesoleva kirjutajale.

tulla võib oma lähima asukoha poolest Vene piirile. Juba 1589.a.võib märgata vördlemisi väikest hulka tühje adramaid Uvikülas (1½ tühja ½ asustatu vastu), Tarakuses (2¾ t. 3 asustatu v.), Lehtepääs (2¼ t. 2¾ as.v.) ja Imatus (2¼ t. ¾ as.vastu).[1] 1620.a. on Uuelossi või Vasknarva lääni Agusala ja Torsna külades 1½ külvi all ja 2½ tühja adramaad ning vastupidine suhe esineb koguni Vasknarva läänile juurdekuuluvates muudes külades ja adramaades (Wintitsas=Jaamas, Pällemisbys', Konungaby's= Kuningakülas, Tirricke's, Vackna's=Vögonas, Kattissa's=Katesnas ja Kurckiss'es-Kurus) 8¾ külvi all ja 3¼ tühja adramaad. Peale selle on tähendatud Kuru küla juurde kuuluvatena 16 kalurit.[2] Need arvud võimaldavad omakord oletada, et siin asustus, kui ta eriliselt kannatanud oli, täiendust kergelt Vene aladelt saada võis.

Juba 1637.a.landrolledest nägime venelasi vördlemisi arvurikkalt ja laialipaisatult elavat Alu-

1) Paucker, D.Herren v.Lode, lk.69, nr.280.
2) Almquist, op.cit.III, 4., lk.311. Enam maa seespoole vene asustuse alal on Kurtnas märgata tihedamat asustust. Selle vastu teised vene külad on vördlemisi öige nörgalt asustatud, nagu Pootsiku, Jõetaga, Lehtepää, Sompä, Terewere.

tagusel. Nende juurdetulek peale käsitatud aja veel XVI.sajandi teisel poolel ja XVII.sajandi esimese veerandi paiku näib juhusliseks, üksikhaavaliseks muutuvat, kuigi põhjusi pole arvata, et ta täiesti lakanud oleks. Ka 17.sajandi keskel, Vene-Rootsi sõja aegu ei kohta meie erilist tugevamat juurdevoolu seni kasutada oleva materjali põhjal, kuigi sel ajal esineb sõjategevuse liinil momente, mis sihitavad kindlamini vene asustust ja iseloomustavad teda. Kuigi venelaste väesalgad on röövinud ka Alutaguse seda osa, kus asusid venelased, on neile osutunud venemeelse elanikkonna keskel teatud vastutulek (millest erilisemalt kõnet veel pt.II, 3 osas). Seda teatud sümpaatiat on põhjustanud võib-olla osalt ka rootslaste mõni ebaõnnestunud sõjaline ettevõte. Mõlema vastaspoole vägede liikumist Alutaguse alal peajoontes kokkuvõttes olgu mainitud, et vaenutegevuse lahtipuhkemise eel on Vasknarvas ainult väike rootsi meeskond, mis liig nõrk koha kaitseks. Vasknarva kaitseehitused olid siis juba nii lagunenud, et takistamatult

võidi kindlusesse minna ja sealt tulla[1]. Et Eestimaad vaenlase sissetungi eest kaitsta, selleks tehti korraldus ratsanikke paigutada Jõhvi, kuna talupoegi, keda võimalik kokku koguda, Vasknarva paigutada taheti. Neid kogunes aga liig vähe ja ratsanikud pidid ise niljem sinna asuma. 300 meest, keda vaenlast valvama pandi, ulatusel Vasknarvast umbes Emajõeni, olid väike jõud vaenlase sissetungi edukaks takistamiseks; Carloni teatel koondati sedagi kaitset niljem Põhja-Liivimaa alale ja Vasknarva ümbruskonna ala jäi vabaks vaenlaste retkedele[2]. Juulikuu lõpul 1656 tungis salk venelasi Vasknarva juurde: bojaar, kes salka juhtis, nõudis allumist ja suurtükkide välja andmist, lubades jaataval korral rikkaliku tasu. Ettepanek jäi tagajärjetuks. Augusti algul saadetakse Vasknarva 150 meest uutest võetud meestest koos 1 onvitseri ja 6 vanema sõduriga. Ka Tartust saadeti siia ooberst Üxküll.

---

1) Carlon, lk.31.
2) op.cit., lk.47.

Vasknarva juures võideti venelasi, kuid nad jäid siiski püsima sinna lähedusse ehitatud kaitsekohale.[1] Hiljem koondub enam väge Vasknarva juurde. Üks vaenlase salk on 1.aprillil 1657 tulnud üle Peipsi ja põletades ning hävitades Alutagusesse ja Virusse tunginud, oli aga sunnitud kiiresti tagasi pöörduma.[2] 1657.a.septembris läheb Rootsi väesalk [redacted] de la Cardie juhatusel ja initsiatiivil Vasknarva juures üle jõe Oudova vastu umb. 3000 mehega. Eeslinnu põlema pannes röövib vägi ümbruskonda. Vene suurema väe saabudes Oudova juurde lõpeb Rootsi ekspeditsiooni õnn. Kokkupõrke kaotavad rootslased, taganevad ja koonduvad Vasknarva juures.[3] Kuuldes venelaste saabumisest üle jõe umb. 1½ miili allpool Vasknarvat (jõge mööda), taganeb Rootsi vägi Vasknarvast Jõhvi, esimese ennem nähtavasti hävitades.[4] Selle ekspeditsiooni nurjumise moraalne mõju oli

---

1) op.cit.,lk.65-66.
2) op.cit.,lk.91.
3) op.cit.,lk.103-105.
4) op.cot.,lk.105 ja 115.

kohapealse elanikonna seas nähtavasti venelaste kasuks. Venelased röövivad see aeg Ida-Eestis, kui Rootsi salk Tallinnani tagasi taganenud. Oktoobri algul tulevad venelased Narva juurde, kus neile alevis elavad Rootsi venelased isegi niisuurt vastutulekut osutuvad, et alevi väravad neile avavad.[1] Tantes hiljem minna üle Narva jõe tagasi Venemaale, muretsevad neile hoolikad "stamförvanter" isegi praame seks otstarbeks: venelasi nende kavatsuses takistavad Horni ratsanikud Narvast ja venelased pöörduvad veelkord Põhja-Alutaguse-le, seda põhjalikult röövides. Vast siis tõmbuvad nad Venemaale tagasi Pljussa kohal.[2] Mitte üksi Narva ümbruses vaid ka Vasknarva juures leidsid venelased endale sõbraliku ja nähtavasti sugulasliku asustuse, kes end nende kaitse alla andis ja Vasknarvat kindlustada aitas.[3] Nii kirjeldab sõjalisi sündmusi Vasknarva juures Carlon, kelle

---

1) op.cit. lk.105.
2) op.cit.lk.105-106.
3) op.cit.lk.115: " Ryssarna läto nu åter iståndsätta den förra orten och fingo därvid hjälp af kringboende bönder, som ställt sig under deras beskydd".

tsiteeritud käsitlus toeneb rohkel arhiivmaterjalil. Rahuläbirääkimistel a.1658 otsustati jätta vaherahu ajaks, see on kolmeks aastaks venelastele nende poolt vallutatud osast maaala Marienburi ja Vasknarva juures koos Peipsi põhja Kaldaga.[1] Siin ei saa täieliselt nõus olla Carloni väitega, et täis tähtsust oli lõpuks see, maaalaliselt võrdlemisi väike, vallutus kohtadele endile, sest see teostanud Venele väärtuslikku toetuspunktide liini Rootsi vastu ja kasuga võinud nüüd algada edasitungimine kaugemale, nii läänes kui põhjas.[2] Nagu oleme näinud, oli venelasi kindlasti juba tükk aega enne Vene-Rootsi sõda siin kui ka kaugemal alal asumas, ja mitte üksi sel sõja ajal ei avaldunud sümpaatia venelaste vastu, vaid juba varemaltki. Selle ajutise nimetatud ala Vene käes oleku tagajärjel ei märka meie sugugi suuremaarvulisemat vene kolo-

---

1) op.cit.lk.130;
2) op.cit.lk.130:"De fullbordade den linie af värdefulla stödjepunkter gentemot Sverige,som Ryssland nu ägde och med fördel kunde begagna vid eventuellt vidare framträngande såväl åt väster som norr".

nisatsiooni, vaid see kestis nähtavasti üksikjuhusliselt edasi, rootsivastast iseloomu osalt säilitades.

2. Raskolnikud Alutagusel.

Rootsi aja lõpu poole, 1690. paiku ja järgnevatel aastatel võib märgata uut iseliiki põgenikkude voolu Venemaalt Eesti- ja Liivimaa idapoolsele alale, mis moodustas siin arvuliselt mitte päris väikse osa vene asustuse seas, peaasjalikult Liivimaa alal. Nende uute põgenikkude, vanausuliste, tuleku kohta leiduvad ainult pealiskaudsed lühikesed, vahest traditsiooni iseloomuga märkused käsitlustes vene elemendist Baltimail või üldse kirjutistes kohapealse elanikkonna rahvusest Läänemere provintsides. Asunuks nimetatakse neid Baltimaade ida servale kodumaalt usulise tagakiusamise eest.[1] Ka Alutagusele on neid vähemal mää-

---

1) Vt. näiteks Костомаровъ, Ист. Моногр. XIV, lk. 269.

ral tulnud.[1)]

Vanausuliste või raskolnikute tagakiusamine põhjeneb lühidalt kokkuvõttes asjaolul, mis ulatub tagasi patriarh Nikoni ajasse Venemaal. Juba 1654 Nikoni poolt alustatud reformidele kiriku alal on vastu seisnud suur hulk elanikke, keda 1666-1667.a.suure kirikukogu (kes ka Nikoni süüdistas, kuid kirikliste parandusreformide poolt oli) järgi ereetikuteks tunnistati. See usulistele uuendustele vastuseisev osa elanikkudest on moraalset toetust vastupanuks saanud sündmustest, nagu näiteks kauaaegne vanausuliste kantsi, Solovetsi kloostri, piiramine (1668-1676), mis eriti riigi põhjapoolses osas tunduvalt mõjus. Lõpulik võit jäi reformide pooldajatele, kes nüüd erilise ägedusega n.n."raskoli" sünnitajate, vanausuliste tagakiusamisele asusid. Seda võimaldas tena a.1685 välja antud määrus, mis vanausulisi väljaspoole

---

1) Raskolnikud on põgenenud osalt Jngerisse, kus kuningas Karl XI poolt neil luba asuda oli tühjadele aladele. Sarnane luba on nende suhtes maksev olnud nähtavasti ka Alutagusel. Vt.muuseas Forsström, lk.40-41. Pikemalt raskolnikkude üle Jngeris vt.Öhlander, Om d.svenska kyrkoref.lk.164-168.

seadust asetas.[1] Raskolnikute näol oli sunnitud kodumaalt põgenema enamasti väärtuslik, töökas ja demokraatne rahvastik. Varsti peale nimetatud määruse väljastamist leidub teateid raskolnikute tulekust Rootsi alale. Kui osa neist suundus peale Jngeri Liivimaa alale Peipsi äärde, nagu Mustvee ja Räpina[2] ümbrusesse, siis osa siirdus Alutagusele, kus neid tänapäevgi puntal kujul näiteks Vaivara khlk.Mustjõe külas asub.[3] Seeaeg mingist juurdetulekust Eestimaa rahvastikku muudelt aladelt mainib ka Tallinnas asuva Rootsi asehaldri ja kuningliku lossi-kontu presidendi, Adolph Tungeli publikaat 28.jaanuarist 1690, kus teatatakse, et keelu peale vaatamata siiski üldiseks kombeks muutuvat vene ja ka teistest rahvustest elanikkude tulek passita vööradelt aladelt kaupmeeste ja teiste käsitööliste nime all. Seda tu-

---

1/ В.Андерсонъ,Старообрядчество и сектанство. Историческій очеркъ русскаго религіознаго разномыслія. С.Петербургъ, eriti I k.,lk.50-123. See teos annab asjaliku ülevaate raskolnikutest Venemaal.

2/ Раппинскій приходъ.Выборка изъ свѣд.,lk.55.

3/ Iisaku kirikuõpet.Vold.Kuljuse teade 26.VII. 1926.

levat vastavalt poolt takistada.[1] On küll võimalik, et ses publikaadis nimetatud vene rahvusest isikute all ei mõelda raskolnikke; kuid igatahes samal aastal kohtame Vaivara khlk.visitatsiooni protokollis talupoegade kaebtusi Mustjõe külas asuvate pögenenud "Ruszkolleschken" üle, kes üht imelist usku tunnistavad ja 1700.a.kaebab Vaivara õpetaja Jacob Gnospelius, et need raskolnikud, keda Laagna mõisa omanik omal alal elada lubab, ikka enam üle kätte lähevad.[2] Samadest Mustjõe raskolnikutest kirjutab B.Sheremetjev 1702.a.,et nende raskolnikute küla maha põletatud ja nad osalt maha tapetud, osalt üles poodud.[3] Kuid juba 1726.a.revisjonis mimetatakse uuesti, et Mustjõel ainult raskolnikud elavad.[4] Peale 1698.a.visitatsiooni Jõhvi õpetaja Thomas Kniperi poolt Eesti-

1) R.K.A.End.Eestimaa kub.asjad.Placata v.1690 b.1699, №.2.
2) Winkler, Beitr.V..lk.24. Pole huvituseta,et ka Schmidti kaart ([illegible]) nimetab sood Mustjõe ja Narvajõe vahel Roskotze sooks.
3) Устряловъ, IV, 2.lk.254.
4) R.K.A.Revision d.a.1726, Wierland, lk.410.

maa konsistooriumile sub dato 21 aprill 1699 saadetud kiri köneleb ka kahe "Ruscolskis" talu üle Sompää mõisa all Karula külas.[1] Jsegi Soome lahe äärde on asunud raskolnikuid; nii kohtame veel a.1726 seal üht perekonda.[2] Neid on asunud ka Venemaale lähedamal Peipsi põhja kaldal. Kuid siin, Alajõe külas näiteks, on meil teateid nende elamisest ainult hilisemast ajast, a.1811.[3] Nii näeme, et see raskolnikute juurdevool Alutaguse ei ole eriti suur pole olnud, kuid sisserändamise põhjuste poolest on ta silmapaistvalt eralduv teistest asunikkudest. Kust aladelt need raskolnikud tulnud, on raske midagi kindlamat öelda.

Tuleks mainida veel seda viga, tehtud vene kirjanduses ja isegi Shahnovskoi poolt esitatud ametlikus aruandes, mille siht oli veenda tarvilikke isikuid kui ka laiemat rahvakihti Pühtitsa või

---

1) Konsistorh., Acta visit.d.a.1698.Jõhvi.Vt.ka Winkler, Beitr. V,lk.22.

2) R.K.A, Revision d.a.1726, Wierland, lk.409;

3) Sel aastal pöördus justiitsminister Balashow tsirkulaari kaudu kõikide kuberneride poole, nõudes neilt teateid vanausuliste kohta. Mainitud teade on hangitud Eestimaa kuberner Uxkülli vastusest selle tsirkulaari peale. Эстл.сборн.,lk.177-179.

Kuremäe ala venepärasuse ürgsemas kujus. Nähtavasti trükiveana esineb tsiteeritud Jõhvi õpetaja Th.Kniperi kiri 1699.a. (peale 1698.a. visitatsiooni konsistooriumile) 1608. aastasse ülekantult ühes J.Truusmanni artiklis 1887.a. Tallinna selleaegses ametlikus vene häälekandjas.[1] Sel vigasel kujul tsiteerituna võib kiri vast ehk saavutada venepärasuse taotlemise suunas suuremat efekti, kuna tema abil tahetakse näidata juba ka nii varasel ajal käsiteldaval alal valitsenud kahe erinäulise kiriku vastastikkust võitlust. Koomiline on aga, et ses kirjas figureerivaid raskolnikke esitatakse Truusmanni kirjutise järele teisteski venesuunalistes töödes ka 1608.a.,artikli andmete ebatõelikkust märkamata. Niiviisi lastakse raskolnikke tegeleda umbes 60 aastat enne raskoli tekkimist Venemaal ja umbes 80.a.varem esimestest teadetest nende tõelise ilmumise üle Alutagusele.[2]

1/ Эстл.Губ. Вѣд.1887, №.41.
2/ Изъ архива III, №.20, лк. 95-96: "Представленіе Оберъ-Прокурору Святѣйшаго Синода отъ 5.апрѣля 1888 г."; Харузинъ, Пюхтица,лк. 17-18;

See töendab, kuivörd ilma valjema kriitikata kasutatakse mõnes ajalehes ilmunud eksliku ja slavofiilse iseloomuga kirjutise andmeid, et neid siis osavuseta vahele kiiluda juba aprioorselt kindlasuunalisse käsitlusse.

3. Asustusest Rootsi aja lõpul ja Vene aja algul.

Venelaste juurdetulekust peale raskolnikute, Rootsi aja lõpul pole meil otsemaid andmeid. Asustus näib see aeg juba omanud olevat enam kohal püsiva iseloomu. Jseäranis tihedalt on elanud venelased endist viisi Alutaguse kagu osas, nagu seda tõendavad näiteks nimestikud Pootsiku[1] ja Raustvere[2] kohta. Vähemal arvul kohtame neid ka Vasaõues, Kudrukülas, Hermanimäel, Samokrassis, Vallisaarel,

---

1) Ao 1693, Wackenbuch öfwer Jewa gods (H-a T. Lauri käes). Nimed kui Miska, Timuska, Dawida, Peter, Jwaska Jakob, Dawida Andro j.t.

2) Ao 1693, Wackenbuch öfwer Kurtna gods (h-ra T.Lauri käes). Raustweres asusid Seimon, Seimon Tarras, Anaska Danil, Jegge Danil j.t.

Törvajõel.[1] Milliseid mõjutusi on avaldanud siin 1695 - 1697. a. näljaaeg, ei või meie kahjuks kindlaks teha, sest puuduvad teated, mis võimaldaksid umbkaudseltki määritleda surevuse rohkust ja rahvastiku liikumist sel ajal. Tähelepanu saab juhitud materjali poolt peamiselt ajajärku, mis Põhja sõjaga seotud on. Sellest seisukorrast, mis käsiteldaval ajal siin valitses, oleme paremini informeeritud mitmete allikate ja käsitluste kaudu. Üksi sõjategevus ise juba on leidnud Kagu- Virumaal lühidat käsitlust vene, saksa ja rootsi uurimustes Põhja sõja üle.

Rootsi poolt on kindlustatud rida kaitsepunkte Eesti - ja Liivimaal. See kindlustamine on siin eriti märgatavalt sündinud viimasetel aastakümnetel enne Põhja sõja algust: nii Narva kindluse parandamisega on vaevalt lõpule jõutud sõja lahtipuhke-

---

1) Konvolüüt "Rechnungen der Stadt- Landgüter von Anno 1618-1703" , mis sisaldab endas vakuraamatuid mainitud kohtade üle aastaist 1687 (Vaasaöu) 1688 (Vallisaare), Vaasaöu, Hermanimäe, Samokrassi), 1691 (Samokrassi, Vallisaare), 1696 (Törvajõe). N. L. A.

misel.[1] On aru saadud ka Vasknarva parema kindlustamise tähtsusest, sest selle punkti omamine sõja puhul Venemaaga võimaldas kaunis suurel määral liikumise - valitsemist (veeteed ~~kaudu~~ Narva ja Tartu vahel) ja kindlustas ka kagu- ja idapoolset Virumaad koos ta teestikuga ; Vasknarva võis olla toetuspunktiks ekspeditsioonidele Venemaale Peipsitagusele alale ja Oudova vastu. Ses mõttes on tõlgitsetav Vasknarva kindlustamine Rootsi võimude poolt , millest kõneldakse Eestimaa kuberneri publikaadis juba a. 1671.[2] Kahjuks on teadmata lähemalt, millises ulatuses ja kuidas see kavatsus täideti: suuremat tugevust ei ole Vasknarval Põhja sõja lahtipuhkemisel siiski olnud. - Enne kui asuda vene asustuse vaatlusele selle sõja perioodi kestes, tema suhtes Rootsi ja Vene võimu vastu ja tema kaotustes sõja ning katku tagajärjel, tuleks vaadelda Põhja sõja aegset vaenutegevust meid huvitaval maaalal; selle vaatlemisel ilmne-

---

1) Vt. Hansen, Gesch. d. St. Narva, lk. 129-130. А.ПЕТРОВЪ, НАРВА, lk. 179.

2) R. K.-A. Eestim. kub.-gu asjad, Placata v. 1638 b. 1679, nr. 29.

vad möningad kohalikud olusuhted, ja hiljem neid olusuhteid, täiendades olemasoleva materjaliga avaneb kohapealse asustuse seisukorrast pilt.

Peamise tähtsusega on kohalikkudele oludele Põhja söja ajal Vasknarva kindlustatud punkti seatud. Temast oleneb ära ta ümbruse-ala kaitse, ja nagu mööduandva tähtsusega Alutaguse vene rahvastikule on olnud selle nurga vene mõjutuste tugevus, nii ripub see ka nüüd ära mainitud maanurga saatusest. Endastmõistetavalt on Narval suurim mõju olnud kaitseküsimuses Jda-Eestimaa osas, kuid see mõju siin on ikkagi kaudsem, kui Vasknarva saatuse oma. Sellepärast on kokkuvõtlikult vaadeldud siin sõjalisi sündmusi, mis on ühenduses olnud Vasknarvaga ja Peipsi põhjapoolse kallasmaaga, seda aga loomulikult Rootsi vägede tegutsemise aluselt terve Eestimaa kaitsel.

Uue sajandi algusega ühtlasi alganud Põhjasöda puudutab oma sündmustikuga ka Vasknarvat. - See-aegset Eestimaa olukorda, osalt 1695-1697.a.

näljaaja jälgede all. 1700.a. algul on käsitletud juba arhiivandmete najal.[1] Siinne rahutu meeleolu saab osalt oma alguse saksilaste pääletungimisest Riia peale (veebruaris 1700) tekkinud kuulujuttude kaudu. Eestimaa kindral-kuberner on püüdnud maaelanikke rahustada. Kevadel tulevad ka Jngerimaa kaudu Eestimaale Soome rügemendid ja marsivad läbi Alutaguse Jõhvi-Pungerja maanteed kaudu Liivimaale.[2] Kohapealsete elanikkude suhe läbistuvatele vägedele jääb seeaeg meile teadmatuks. - Seisukord muutub, kui Venemaa avab vaenutegevuse Rootsi vastu. Septembris tungib Vene vägi Alutagusesse, piirab Narvat, röövib ja põletab Alutagusel, nii et umb.10.miili kaugusel Narvast maa raskesti kannatas.[3] Vaivara, Jõhvi, Lüganuse ja Nigula kihel-

---

1) Muuseas Winkler, König Karl XII. Zug. Balt. Monatschr. 1914;
2) R.K.-A.,end.Rüütelk.arh. Lande-Sachen b.d.A. 1700.lk.14-15, 118,201-202; Vägede koondamisest Liivimaale ja nende tagasitoomist sügisel Narva ähvardamisel Vene vägede poolt. vt.lähemalt G.Wrangellil,Der schwedische Anmarsch auf Narva 1700,B. z.K.E., Bd.9, H.7-8. lk.118.
3) Wrangell's Chronik. lk.67.

konnad oma põhjapoolsel ja peamiselt eestise asustusega alal langevad vaenlasele röövialuseks. Rakvere ümbrusesse koonduvate Rootsi vägede ja Vene vägede eelsalgad löövad vähemaid lahinguid Purtse ja Ontika juures. Hiljem Vene väed taanduvad enam ida poole, kartes Rootsi ülevõimu. - Ülalpool mainiti, milline tähtsus oli Vasknarval Jda-Eestimaa kaitses. Selle sõja aegu suurenes tema tähtsus veel asjaoluga, et ta omamine võimaldas omaval vaenupoolel laevastiku julgemat kursseerimist Peipsi järvel kui ka ühendust Narva ümbruse-alaga. Sõjaaegsetest vaenuliste laevastikkude operatsioonidest ja seisukorrast Peipsi järvel annavad ülevaatlikke teateid Rootsi arhiivide vastava ainestiku najal muuseas Arnold Munthe[1] ja Otto Sjögren[2]. - Juba 1700.a.oktoobris haaras Schlippenbach Peipsil väi-

---

1) Arnold Munthe, Karl XII och den Ryska sjömakten, I del., Stockholm 1924;
2) Otto Sjögren, Förswarskriget i Lifland 1701 och 1702. Historisk afhandling. Stockholm 1883;

kese vene laevastiku, kes Pihkvast Narva söita tahtis.[1] Narva pääs Vene laevastikul oli vaba, sest juba siis oli Vasknarva Vene võimkonnas, nagu tsaar Peeter 25.septembril 1700 Andreas Vinius'ele teatab.[2] Vasknarva olevat allunud vabatahtlikult. See on huvitav teade, mille töepärasus võib olla ebakindel. Kuid igatahes Vasknarva seekordne kuulumine Venele polnud kestev, nagu vahelduvad olid siin järgnevategi aastate võimud. - Vene vägede poolt piiratud Narvat vabastades üldiselt tuntud lahingu läbi 20.novembril, tahab Karl XII möni päev hiljem isiklikult suunduda Vasknarva sihis venelaste vastu, nagu sellest Nordberg köneleb, kuid möningate asjaolude töttu pöördub ta linna tagasi.[3] 5.detsembril saadetakse kindral-major Maidell Soome ratsaväega ja möne kahuriga Vask-

---

1) Sjögren, op.cit..lk.5. Rootslased said siin ses söjas esimese võidumärgi venelastelt. Pihkva aadelilipu. See esitati kuningas Karl XII:le Tallinnas. Wrangell's Chronik, lk.69.

2) Устрялов, IУ, ч.2, Приложение /I/ lk.4. Ka Romodanovskile, vt.sama lk., nr.5.

3) Nordberg, I, lk. 225, § 238

narva, et seal vene varustusmagasiine endale muretseda, ning nähtavasti ka selleks, et kaitsta Jõhvi-Rannapungerja vahelise suurtee kaudu Laiusele marsivat Rootsi väge vaenlase külgkallaletungi eest.[1] 13.detsembril liigub kuningas Narvast terve väega, et Laiusele talvekorteritesse minna. 14.detsembril jõuti Jõhvini, mis see aeg kuulus kindral Otto Veltingkile ja mis vaenlase poolt hävitatud oli, nagu ka kirik. 17.detsembril jõuti Jisaku. Kuninga drabant Olof Stiernhööki kaardiväe-kompanii asus Jookijla's, praeguses Jõugas, ühe vene talunik Anniska Vannj juures[2]. Seega jõuti juba vene rahvastiku asumise-alale. Stiernhöök teeb siinjuures meid huvitava märkuse, et kõik talupojad siin olid põgenenud metsadesse ja jätnud küla tühjaks.[3] - Teate jä-

---

1) Samuel E.Bring, Drabanten och kaptenen vid lifgardet Oloff Stiernhööks journal 1700-1703, Karolinska Förbund. Årsbok 1912, lk.367.

2) Päevaraamat, Kar.Förb. Årsb.1912. lk.368-369;

3) „.... alla bönderna här woro lupna åth skoghen och lämnatt byn ödhe" Op. cit, lk.369.

rele võib oletada, et kohalik vene rahvastik kartis läbimarssivat rootsi väge; see asjaolu võimaldab oletada, et selgi puhul kohaliku rahvastiku suhe ei olnud Rootsi võimu vastu mitte iseäranis söbralik.[1] - 18.detsembril jõuab vägi Kauksi külani. Seal asus ihukaitseväe kompanii jällegi vene alguspära talunik Johan Mikla poijka juures.[2] 20.sama kuu päeval jõutakse Laiusele. Nähtavasti kindral Maideli väeosa tagasitõmbumisel Vasknarvast, on rootsi vägedele järgnenud röövivad vene salgad, millise teate saamisel 22.detsembril rootslaste

---

1) Siin võiks tähendada, et kohalik rahvas Jisaku kihelkonnas mäletab veel möningat suusönalist traditsiooni - sellest rootslaste läbimarssimisest. Käesoleval juhusel langeb kokku rahvamälestus Stiernhööki mainitud märkusega. Köneldakse, et „kui roots läbi läks mööda suurt maanteed, pögenesid elanikud metsadesse, kuhu augud kaevasid ja kus elasid. Teised jälle pögenesid üle Järve Vene poolele. See sündinud köik hirmul rootslase ja röövimise eest." Edasi mainitakse veel: "Suure Pöhjasöja ajal läks siit söjavägi läbi. Olid korteris nuhtluseks elanikkudele". Traditsioon A.Baumann'ilt, Kauksi külast, käesoleva kirjutajale tema rahvaluule ja ajaloolise traditsiooni kogumisel Jisaku kihelkonnast E.Kirjanduse Seltsile 1924a.suvel. Vt.ka O.Liiv, Olof Stiernhööki päevaraamat, Pöhja Kodu nr.125, lk.3, 6.novembr.1926.

2) Kar.Förb. Årsb.1912, lk.369;

väesalk vaenlase vastu välja saadetakse[1]. See teade töendab, et vene väed pole endale höimse rahvastiku vastu töeliselt järjekindlat vastutulekut osutanud, kuigi nad seda söja algusel töotavad.[2] Sest Oudova juures asus Kelchi teatel möni tuhat venelast, kellest üksikuid salku ajuti Vasknarvast üle jää tuli, et siin-seal seisvaid taluhooneid röövida ja pöletada. Nii nende vastu kui ka Oudova kindluse äravötmiseks ning sellele ümberkaudse ala maksustamiseks saadetaksegi jöulude ja uueaasta vahel 1700 välja Magnus Stenbock 600 mehega ja möne kahuriga. Stenbocki ekspeditsioon, vaatamata oma Oudovani jöudmise peale nurjub ja ta peab ülesannet sooritamata tagasi pöörduma.[3] See ekspeditsioon oli üks ebaönnestunud osa Karl XII poolt kästud offensüvist 1701. a. algusel.[4]

---

1) ibidem. lk.369;
2) Kelch, Contin. lk.134;
3) Kelch, Contin., lk.176; Munthe, op.cit., lk. 62-63;
4) O.Sjögren, Försvarskriget i Lifland 1701 och 1702, Stockholm 1883, lk.5.

Hiljem, kui järv ja jõgi jääst vabanesid, moodustasid nad teatud määral loomuliku kaitsejoone vaenlase vastu.(Sel veestikul tegeles esialgu 7.Söidukist koosnev vene laevastik)[1].

Aasta keskel jatkub Rootsi offensiiv ilma eriliste suuremate vahejuhtumisteta ja eduta Eestimaa ning Põhja-Liivimaa piiridel, kus juures Vasknarval aga baasina suuremat ülesannet ei olnud. Sel ajal, kui Karl XII siirdus Düüna äärde, peab Rudolf Horn ette võtma käigu Oudova vastu ja Cronhiort teeb vähema diversiooni üle Soome piiride.[2] Kuid Hornile usaldatud ülesanne osutub täideviimatuks ja Vene salkade retked Narva ümbrusesse muutuvad ikka kardetavamateks.[3] Hävitatakse kohapealsete elanikkude vara ja elu. - Sel suvel peetakse Narva ja Tartu vahelist liikumisteed Vasknarva kaudu nähtavasti veel küllalt hädaohutuks, nagu näitab seda 4 paadiga umbes 240 mehelise salga

---

1) Munthe, op.cit.,lk.73.
2) Sjögren, op.cit., lk.7.
3) op.cit. lk.9.

transporteering Tartu.[1] Vasknarva on uuesti kindlalt Rootsi võimuses. - Kuid juba sama 1701 aasta suvel algab vaenlase pealetung Peipsi järve idakaldalt, Oudova juurest. Juba juunis ja juulis olid venelased Peipsi lääne kaldal maha põletanud hulk külasid ja ära viinud vangidena üle 6000 mehe.[2] Kuivõrd see arv täpselt tõele vastab, ei ole siin koht vaadelda, võib aga juhtida tähelpanu põletamise ja röövimise tõsiasjale enesele siinsel alal. Peipsi järv mängis nende pealetungide juures võrdlemisi tähtsat osa, nagu ka Eesti- ja Liivimaa defensiivsõjas: ta võimaldas kaldaveersel alal opereerivatele pooltele laevastiku toetust. - Vaenlase tegevust valvasid seejaeg kohapeal dragunid major de Molini juhatusel, kelle valvepiir - kond ulatas Vasknarvast Alatskivini.[3] Augustis ei suuda Molin enam takistada venelaste poolt eel-

---

1) Jan Gummert Narvast 6. juulil 1701 tsaarile, Материалы, IV, 2. lk. 216-217.

2) Sjögren, lk. 14. Munthe, lk. 68.

3) Sjögren, op. cit. lk. 18-19.

kantside ehitamist Vasknarva vastu venepoolsele
kaldale.[1] Vasknarva saab nüüd toetuspunktiks vene-
laste rünnakutele Eestimaa vastu, mis juba öige
rahutustäratavateks septembri lõpul muutuvad ja
oktoobri kuu jooksul ikka suurema ulatuse võtavad.
Osalt sünnivad nad maanteid kaudu, mööda Peipsi
põhjapoolset kallast, kasutades toetuskohana Vask-
narva kindlustusi,[2] osalt lotjadel üle Peipsi.

---

1) Op.cit.lk.19-20; Et vene väed elavamalt see aeg ka Lubani järve juures tegelesid, arvab Sjögren põhjendatult, et venelased oma tegutsemisega väeliini, kui seda nii nimetada võiks, mõlemas äärmises punktis, Lubani juures ja Vasknarvas püüdsid jagada Liivi- ja Eestimaa kaitsjaks jäätud Schlippenbachi jõude ja tema tähelepanu hajutada mõlemasse punkti; sellega loodeti teda niljem kergemini lüüa. Vt.op.cit.,lk.33.

2) Op.cit.lk.32-33. Asjaolu, et venelased nii tähtsa punkti, kui Vasknarva, juures ja vastu end tugevasti kindlustavad, teeb rahutumaks Narva komendant Rudolf Horni, kes nõuab Schlippenbachilt suuremate ettevaatusabinõude tarvitusele võtmist. Saadetaksegi Vasknarva ooberstleitnant B.W.Taube 270 mehe ja 4 kahuriga, et hävitada venelaste eelkantse. Taubele järve poolt toetuse andmiseks käsutatakse Vasknarva juurde samuti Peipsi Rootsi laevastiku ülem Höckeflycht koos oma eskaadriga. Venelased on end aga küllalt tugevasti kindlustanud nii, et rootslased neile oma väheste jõududega kallale ei julge tungida. Venelased korraldavad ise haaranguid rootslaste vastu, kellel tegemist nende tagasilöömisega. Siinjuures oleks nimetatav, et Peipsi Rootsi laevastiku moodustada aitasid ka Vasknarvas õnnekombel muretsetud 4-5 lotja ilma taklaažita ja purjedeta. Munthe. op.cit.,lk.75.

Nende siht oli röövides lagedaks ümberkaudset ala vallutada varustusmagasiine Alatskivi juures, kus valvel oli major Hastfer 120 mehega.

Venelased olid suutnud ehitada omale Peipsi järvel laevastiku, mis arvulises ülekaalus Rootsi omast oli.[1] See laevastik liikus järvel juba 1702.a.mais. Ka Vasknarva juures venepoolsel kaldal jatkasid venelased seisukohtade kindlustamist ja vägede juurdetoomist, mis hoidis ärevuses Rudolf Horni. Ka Schlippenbach kartis venelaste rünnakut siit kandist.[2] - Kelchi teatel asusid augusti kuul Vasknarva "postil" Viru ja Lääne rügemendid, kes hiljem, kui venelased suurema sissetungi Jngerisse korraldasid, Horni käsul Narva koondati;[3] sellega öeldi nagu vabatahtli-

---

1) Sjögren, op.cit, lk.45.

2) Et venelaste võimalikke ettevõtteid siin takistada, korraldas ooberst Hastfer juuli kuu algul siia ühe Maarangu. Peipsi laevastik Löscherni juhatusel toetas teda aktsioonis. Vaenlase kindlustatud seisukohti tulistati laevadelt ja vastaskaldalt nii põhjalikult, et need osalt hävisid; siis maandusid 500 meest, ajasid venelased pögenema metsadesse, olevat süüdanud 19 küla ja hävitanud vaenlase kindlustuste jäänused. Kuuldes aga venelaste kavatsust vallata Emajõe suud ja takistada laevastiku tagasipööramist, koondab Löschern meeskonna laevadele ja jõuab õnnelikult tagasi väljumiskohale. Nii tasusid osalt samase mööduga rootsi väed venelastele, kui need Eestimaalgi toimisid. Op.cit. lk.46.

3) Kelch, Contin, lk.306.

kult Vasknarva valdamisest lahti. Muidugi pidi valik sündima vaenlase haarangu kartusel Narva kaitsmise kasuks. Siit peald langebki Vasknarva ja temaga koos ka ta ümbruse-ala, tagamaa koos vene rahvastikuga, Vene otsema mõju ja võimu alla. Nagu nimetatud, on Vasknarva mahajätmine osalt tingitud väe vähesusest mõnes tähtsamas punktis (nii Narvas), kuhu meeskond siit viidigi. Osalt on aga seletatav see raskustega, mis ühenduses Vasknarva kaitsmisega: Rootsi pool käsutada olevad vähesed jõud vaevaliste liikimisteede juures, mis asjaolu eriti tunduv oli Vasknarva võrdlemisi kauge asukoha tõttu Rootsi vägede koonduspunktidest ja teiselt poolt, ta lähesuse tõttu Venele, kelle laevastik omakord järvel 1702.a. navigatsiooni ajast peale Rootsi laevastiku liikumist suurel määral takistas. - Vasknarva mahajätmisel võidi loota vast, et suurte metsade ja sooalade tõttu vaenlase ligipääs sügavamale Eestimaale siitkaudu mitmeti raskendatud on; rõhutatav on aga asjaolu, et just siit algas 1703.a. suur vene vägede rõövkäik Eesti- ja Liivimaale.

Jgaks juhtumiseks jäeti Virumaa kaitseks Vasknar-
va suunas obrist Otto Rebinder Järva rügemendiga
Purtse jõele. - 20.septembril juba tuleb mõne-
sajaline salk venelasi Vasknarva juures üle jõe,
põletavad Soontaga külas maha 2 elamut, tapavad
9 elanikku, haavavad 7, ja viivad vangidena kaa-
sa 30 isiku ümber, mehi, naisi ja lapsi.[1] Oktoob-
ris tuleb salkkond venelasi Joala mõisa vastas suubuva
Pljussa juurest üle jõe, tungib Joala veskini,
mille maha põletab ja mõned isikud vangi viib.[2] Sama
1702.a. lõpul kordub jälle röövretk: 12.detsemb-
ril tungib Vasknarva juures maasse venelaste
salk, lööb ühes külas maha 18 meest, naist ja
last, ning viib mõned isikud vangidena kaasa.[3]
Kuigi Peeter I juba sel aastal olevat avaldanud
teadaande, kus keelatavat vene vägedele röövtööd,
et seetõttu elanikud Liivimaal rahulikult oma
kohtadele jääda võivad, kui nad end sõtta ei
segа,[4] jatkuvad venelaste retked maaelanikkude

1) Kelch.Contin.lk.306-307.
2) op.cit.,lk.312.
3) op.cit.,lk.318;
4) Livl.Jahrb.III, Anh.lk.196 (§70).

varanduse järele edasi. Novembris 1702 talvekorterisse asudes, korraldavad, nagu nägime, nad edasi oma käike Eesti- ja Jngerimaal. On küsitav, kui palju just Alutaguse vene rahvusest elanikud nende all kannatasid; kindel on aga, et nende suhtes alati pole sugugi vene väed halastusega toiminud, nagu seda sõja algul lubatakse, kuid teiste aladega võrreldes võisid Vasknarva ümbruse asunikud suhteliselt vast enam puutumata jääda. Kelch nimetab koguni seda asjaolu veel 1702.aasta kohta, kirjeldades vene väesalkade halba ümberkäimist Jngeri soome talunikkudega. Ta seab seda vastandiks samade väesalkade hääle suhtumisele kohapeal elavate vene talunikkudega, kes selle läbi nähtavasti veel vaenulikumad olid rootsi sõdurite vastu ja ka oma naaberelanikkude soomlaste suhtes mitmesuguseid repressioone on tarvitanud.[1] Sama suhet Alutaguse Peipsiäärsete vene elanikkude ja eestlaste vahel võib ka töenäoliseks lugeda, eriti

---

1) Kelch, Contin., lk.312.

kui silmas peame siinsete vene elanikkude külmust rootslaste vastu 1700.a. lõpul ja seda suurt laastamist, mis osaks sai lähedalasuvatele eesti rahvastikuga kihelkondadele, näiteks Viru-Jaagupile.[1] - Röövkäigud korduvad ka 1703.aastal. 21. veebruaril s.a. tabavad rootsi ratsavalvurid Peipsil vene kalureid, löövad neist mõned maha ja võtavad kaks vangi.[2] Omakord põletasid 24.märtsil,öö ajal, mõned üksikud venelased Pungerja ja Kauksi külad maha, nii siis külad, kus asusid osaliselt ka vene rahvusest põlvenenud elanikud, võtsid kaasa rootsi dragunite üksikuid kättejuhtunud hobuseid ja vangidena talunikke, naisi ning lapsi:[3] sarnasel viisil jatkuvad maale rasket hävingut toovad rünnakud. Suvel venelased ilma suurema eduta püüavad oma 30 söidukiga läheneda Peipsilt siiasinna kaldale, et põletada ja röövida, kus võimalik.[4]

---

1) Veel 1875.a.paiku olid sest laastamisest elavad mälestused rahvatraditsioonide näol alal hoidunud.Vt.dr.M.Veske kirjeldust: Bericht über die Ergebnisse einer Reise durch das Estenland im Sommer 1875.Dorpat 1877,lk.34-38.Vt.W.Wrangel,Ein Bild aus Wierland im Nordischen Kriege,Rev.Bote 1926, nr.6 u.7 (dokumendi tekst).
2) Kelch, Contin.lk.319.
3) Op.cit.lk.320.
4) Kelch,Contin.341.

Neid on takistanud nende liikumises rootsi laevas-
tik Carl Gustav Löschern von Herzfeldti juhatusel.[1]
Jaanipäeva paiku hakkavad venelased koonduma Oudo-
wa juurde. Sealt ilmuvad mõned salgad ka Vasknar-
va juurde vene poolele: mõned venelased tulid iga
päev Eestimaa poole jõge ja niitsid siin heina.
Järgmisel nädalal kaovad nad siit ning Wintitsa
või Jäma küla juures, mõni kilomeeter Vasknarvast
allapoole jõge, ehitavad palkidest silla üle jõe.[2]
Augusti lõpul, kui kavatseti parajasti vilja koris-
tama hakata, tuli teade venelaste üle silla tule-
kust. Rootslastest asus obrist-leitnant Lewenhaupt

---

1) Wrangell's Chron. lk.70.

2) Rootslased pole venelasi sugugi takistanud selle juures. Kelchi teatel olla käinud seal ainult üks salk neid obrist Freymanni juhatusel, ja needki vast siis, kui sild juba valmis. Salk ajas sillal asuva nõrga vaenlase valvemeeskonna ära ja hävitas vähe silda, mis aga venelaste poolt peatselt jälle ära parandati. Kelch, op.cit.lk.348. Gadebusch nimetab, et Schlippenbachi poolt olid saadetud vaenlaste üle Narva-jõe ääres teateid koguma ja nende ületulekut takistama mitte obrist Freymann, vaid obristleitnandid Heinrich Johann Schlippenbach ja Heinrich Gotth. Budenbrock. Siinkohal pole seevõrd tähtis, kes nimelt rootsi ohvitseridest välja komandeeritud salga juht oli, iseloomulik on aga asjaolu, et salk pea le osalise silla hävitamise Jäma juu

4-500 draguniga Mäetagusele ja kindral-maior Schlippenbach ise oli väesalgaga Aa möisas Lüganusel, see aeg kui obrist Brockhusen 100 mehega ta läheduses reservis viibis. Eelvalve oli asetatud kapten Jordani juhatusel vördlemisi kaugele jöest, Terevere juurde. Rootslased on öige ettevaatlikud oma väe asendamisega, sest meie ei näe Alutaguse kagu osas peale kapten Jordani salga üldse rootslasi. Ja eelvalve ise on küllalt kartlik, et uskuda vöib-olla siinsel venesöbralisel alal meeleldi [redacted] vastu võetavat levitatud valeteadet quasi üle jöe tulnud ja Vasknarva juures viibiva 40000 venelase üle. Tegelikult tuli üle jöe ainult mönisada meest, kes pea

---

res (Gadebusch nimetab veel sildu, mis venelaste ehitatud, Peetrikabeli (!) ja Vasknarva juures) kiiresti tagasi tömbus, ilma et sellele teguviisile teada pöhjustanud oleks möni suurem nädaoht vaenlase poolt. Gadebuschi arvates oleks salk pidanud vähe kauemini peatuma kohapeal. On ses suhtes öigus vast Gadebuschil, et rootslaste kohapeal viibimine oleks venelaste kartlikkust sissetungimisel suurendanud, kuid tuleb arvestada siin olusuhteid, milles vöisid viibida rootsi södurid kesk vöörarahvuslist, vaenulikku elanikkonda. Venelased on igatahes palju kodusemalt talitanud kohapeal, millist märgata vöib ka nende poolt tugevates ja väga hoolsalt ehitatud sildades. Vt. Livl.Jahrb.III. Anh.§83 (lk. 242-246)

jälle tagasi läksid. Rootslased tõmbuvad aga üldiselt tagasi, võttes positsiooni Rakvere läheduses.[1]

Augusti viimasel kuupäeval tuli vaenlase vägi löplikult üle Kõe jõne all olnud silla kaudu ja suundus siit üldisemalt tuntuks saanud röövkäigule Alutaguse§le ja mujale sügavamale Eestimaale. Eesti rahvastik on öige suurt hirmu tundnud ründava vaenlase ees, sest ta on pögenenud suurel arvul Narva kindluse kaitsvasse varju[2]. Kuigi erilisi andmeid ei leidu, et venelased oleks milgil viisil sel röövkäigul, nagu mõnel puhul ka varem, eriliselt säästnud venelastest pölvenevat rahvastikku Alutagusel, nagu ta seda Peipsiäärsetele venelastele töotanud, peab tunnistama, et venelastel on kas kohalikkude vene elanikkude juhatamise või muu töttu lähemalt teada olnud kohapealsed tingimused nagu ka maastik, millega võimaldub vaenlase tulek Vihtitsa küla juurest läbi soode ja metsade naritud alale, Jõuga küla juurde, kus nad 1.septembril juba oma laagri üles

---

1) Kelch, op.cit..lk.346-347. Ka Munthe.lk.160-161.
2) Livl. Jahrh.III, Anh. §83, lk.246.

on löönud. - Sealt saatis vene vägede juhataja Sheremetjev salku laiali maad röövima. Osa neist on läinud teed mööda pikuti Peipsit ja seal veel varematest rünnakutest alles jäänud talud maha põletanud, maarahvast, ka naisi ja lapsi, osalt tapnud, osalt vangidena kaasa võtnud: minnes söidukitel üle Pungerja jõe laastavad ja põletavad nad 2.septembril juba Avinurme ümberkaudsetes külades. Nii hävitatakse jällegi vene rahvastikuga ala. Teine suurem väesalk läks Mäetaguse kaudu Lüganusest läbi sügavamale Eestimaale. Kui venelased juba Viljandi alla jõudsid, hävitas maha jäätud väiksem vene jalaväeosa Vihtitsa silla ja läks tagasi Venemaale.[1]

On tehtud Rootsi kaitsevägede juhatusele Eestimaal etteheiteid maakaitse halva korralduse eest see aeg, liig kaalumata vägede gruppeerimise ja põhjuseta tagasitõmbumiste pärast. 1703.a.suvel antud korraldused näivad mõnes suhtes neid ettehei-

---

1) Kelch.op.cit.lk.348-351.Jlmsesti,et avaldada mõju Eestimaal röövivate vene vägede peale,läheb Peipsi rootsi laevastik Schlippenbachi käsul Vasknarva,kuid teate saamisel vene laevastiku poolt kavatsetud Emajõe-suu võtmise üle pöördub laevastik Tartu poole tagasi. Livl. Jahrb.III, Anh.,§84,lk. 246-247;

teid õigustavat. Pole korraldatud Virumaal kusagil sissetungivale ja röövivale vaenlasele tõsisemat vastupanu, on oldud nähtavasti kuulujuttude mõju all vene vägede arvu suurusest. Hoolitsetakse peamiselt vaid tugeva Narva piirikindluse kaitse eest ja jäätakse muu ümbruskond avatuks vaenlasele, kes selle töttu siin mõnes osas tunneb end juba õige kindlana. See Virumaa maarahva nagu saatuse kätte jätmine ilmneb ka kindral-kuberner Axel Julius de la Gardie korraldusest koondada talupoegi Kolga metsadesse vaenlase[1] vastupanemiseks.

Ka järgmisel aastal ei lõpe venelaste röövkäigud. Nii 1704.a., peatselt uueaasta järele, koguvad Vaskna rva juurde jälle mõnisada venelast, kes seal kolmekuninga päeval isegi veepühitsemist jääl pidanud. 15. jaanuaril läks vene ratsanikke pikuti Peipsi kalda mööda Pungerjani, kust järgmisel päeval Tartumaale Torma kihelkonda tungiti ja seda laastati.[2] Ja hiljemgi, sügise poole, kui Peeter I Narva alla tulles välismaalaste mõjul on annud Liivimaa alama-

---

1) Kelch, op.cit., lk.346.
2) Op. cit. lk.359;

tele" kaitsekirja ning keelanud hirmsa röövsõja pi-
damise[1], pole see aidanud, vähemalt esialgu. Näiteks
pole lõpetatud peale Narva äravõtmist, kus idapool-
ne Virumaa langes venelaste rippuvusse[2], laastamist.
Et aga venelased end siin juba enne Narva võtmist
võrdlemisi julgetena tundsid, võib näha asjaolust.et
Tartu vallutamise järele vene väed sealt marssisid
Narva ja ka kahur//id ning laskemoon// saadeti ilma
kartuseta rootslaste haarangu eest Narva[3].

Vene poolt on esialgu püütud kasutada nii koha-
pealsete kui Ingerimaa vene soost elanikkude meel-
sust, mis sõja puhul kaldus Vene poole vähemalt In-
gerimaal. Vene soost elanikke pole usaldatud juba
varakult, sest juba 1588.a.leiame teate,mis köneleb,
et Narva ja Jaanilinna alevikkude venelased infor-
meerinud Novgorodit Rootsi asjadest Narvas[4]. Ka
Rootsi-Vene sõja ajal 1656.-58.a. on venelased Inge-

---

1) Op.cit.lk.426.
2) Op.cit.lk.429-430.
3) Livl.Jahrb.III, Anh. §110, lk.344-345.
4) W. Tawaststjerna, op.cit..lk.586.

ris rootslaste vastu öige vaenulised olnud.[1] Pöh-
ja sõja ajal ei kujuta Kelch Peipsi järve ääres asu-
vaid venelasi kuigi usaldustväärivatena; ta ütleb,
et muidu oleks järv eriliselt heaks kaitseks Eesti-
maale, kui seal asuvad elanikud armastaks isamaad,
enam hoolsad ja osavamad kalastuses oleksid ja Ju-
mala õnnistust paremini käsitaksid,[2] kui nüüd. Juh-
tumisel, kui Vasknarva ja Jäma on allunud 1700.a.
lõpu poole vabatahtlikult Venele ja kui Kaporjel
sama kavatsus olnud, iseloomustab ka see asjaolu
kohapealset vene asustust. Neil kolmel alal olevat
kokku umbes 7000 asulaga maaala[3]. Ingeris sünni
ja usu poolest venelased" talunikud jäävad sissetun-
ginud vene väe poolt puutumata ja röömustavad nende
tuleku üle, aitavad ka taga kiusata seal elavaid
soomlasi.[4] Osalt on see sündinud juba algul olnud

---

1) Carlon, op.cit.,lk.26 ja 27.
2) Kelch.,op.cit.lk.233.Kui Schartau ütleb,et üldiselt olnud Eestimaa enam rootsimeelne,kui Liivimaa,siis ei vasta tõele see märkus Peipsiäärse vene rahvastiku suhtes. Schartau.De svenska Ostersjöprovinserna,2-3 (Särtryck) lk.16.
3/ Устряловъ IV, 2, прил./I/, nr.4 (lk.4), Peetri kiri Viniusele 25.septembr 1700.
4/ Kelch, lk.134.

kavatsusest jätta Jngeri Venele ning siit oma väge-
dele moona muretseda, nagu vastava korralduse ka
Eestimaal Vene piirile lähedal asuvate alade üle
Peeter teeb omas kirjas 5.detsembrist 1700 Boris
Šeremetjevile.[1] Kuid omale sugurahva meelsuse sidu-
vamaks kindlustamiseks antakse Vene poolt Vasknarva juures
ja Peipsi ääres elavatele venelastele kaitse-kindlus-
tamise kirju.[2] On võimalik, et nendel oli mõju koha-
lise rahvastiku peale, muutes teda umbusklikuks ja
kartlikuks Rootsi võimu vastu sõja algul, nagu
seda näiteks näha võisime rootslaste läbimarssimi-
sel könealllolevast maaalast detsembris 1700, Laiu-
sele talvekorterisse mineku puhul. Muu Eestimaa ala
suhtes ei tarvitatud Vene poolt kaitse-kirju, ja
vene vägede endi juures ei omanud need kaitsekirjad

---

1) Устряловъ IV, 2, Прил., №.13 / lk.12/: "...ближ-
нихъ мѣстъ беречь..."

2) Kelch. lk.134: "Auch gaben sie bey Wask Narwa und an der Peibas denen Bauren anfänglich Salvegarde Briefe,..." Ka Kaarel XII poolt on antud kaitsekiri (universaal) vene alamatele, nii Narvas 3.detsembril 1700 (- vt. Устряловъ IV,2, Прил. II,nr.51,lk. 182-184); kuipalju see mõju on avaldanud,jääb meile teadmataks. Kelchi teatel ei ole ta venelaste röövkäike sugugi lõpetanud,mis eriti talvel üle kinnikülmanud vete jää sündisid. Kelch,lk.174-175.

suurt mõju. Juba varsti, nagu näha seda ülalesitatud sündmustikust 1700.-1704.a. jooksul, leiame vene röövretkeid kaitsekirjadega „varustatud" alale. 4 kihelkonda, nende seas Vaivara ja Jõhvi, laastatakse vaenlase poolt.[1] Venelased, nagu öeldud juba eelpool, võisid vaid suhteliselt vördlemisi vähem kannatada, eriti Vasknarva ümbruskonnas, vene salkade rüüstamise all, kui teised Eesti alad, mis venelastele kätte saadavad. Saates oma tuntud aruande Peetrile 1703.a. suurröövi konta, ei jäta Šeremetjev laastatud alana nimetamata ka maad Peipsi juures kuni Narva-jõe suuni, ja Laiuselt Narva poole 2 miili kauguselt jne.[2]

---

1) Kelch, lk.135.

2) Устряловъ, IV,2, lk.249. Siin pole vast huvitu-seta märkida, et Eestimaal, järve läheduses elav rahvastik, olles terroriseeritud tihedatest röövkäikudest, on osalt nähtavasti kasutanud ära Peipsi venepoolse kallasmaa kaitsetud olukorda laastamiste suhtes venelaste poolt, kuna see ala Vene alla otseselt kuulus. Nii on pögenenud arvatavasti Põhjasõja ajal eestlasi üle järvekitsuse Mehikoorma kohal venepoolsele kaldale ja asutanud siia eesti asunduse, mis nii üks vanemaist Venes. Algasundus kannab Luuküla nime, koostudes enne ilmasöda juba 7.hingemaa külast, kokku 300 perekonnaga, ja asub Oudova kreisis Remda vallas, 8 versta Mehikoorma alevist eemal. A.Nigol, Eesti asundused ja asupaigad Venemaal, Tartu 1918, lk.18, nr.32. Juba Hupel nimetab tema olemasolu (1773.a.paiku); vt. Topogr. Nachr.II, Ergänz.z.1. Bnd, lk.11.

Et Alutaguse kagu-osa töepoolest on kannatanud, töendab ka n.n. „Jnquisition über die Güter Ehstlands im Jahre 1712" [1] oma vastavas osas.

Narva langemisega venelaste kätte a.1704 muutub põhjalikult ka Alutaguse alluvusmahekord. 1704.a. moodustatakse Vaivara, Jõhvi, Lüganuse ja Viru-Nigula kihelkondadest eriline maakond iseseisva omavalitsusega Narvas. 1708.a.ühendatakse maakond Jngerimaa kubermanguga.1719.a., Vene riigi jaotamisel kubermangudesse ja provintsidesse, kuulub Narva provints Jngerimaa külge. Narva provintsi juurde loeti ka Nysloti või Vasknarva (uue nimetusega Sörenetsi) lään ning Tartu linn maakonnaga. Viimane eraldati pea Narvast, nagu ka selle provintsi Eestimaa ala. [2] - Kuigi see aeg ei kuulu enam otseselt käesoleva töö vaatluspiiridesse, olgu jälgitud siin siiski asustuse seisukord Vene võimu algul, et paremini mõista

---

1) Estl.Liter.Gesellsch.,Biblioth.V 2320 (Winkelm. 2.2911). Mnskrpt in folio. Vt.allpool veel lähemalt. Siin jäägu mainimata traditsioonid vene külade hävinemise üle Põhja sõja ajal Alutagusel.mis leiduvad K.Tiisiku kirjutises, Врем.Эстл.губ.II, lk.85.

2) Osten-Sacken.Balt.Mntschr.1911,lk.136÷138;Ivangorod,Beilage z.Stzbr.d.Narv.Alt.-Gesellsch. v.8 Sept,1865,lk.9-10; Изъ архива,III т., №.49,стр. 303-304; A.v.Gernet, Gesch.u.System, lk.3.

Rootsi aegse vene asustuse olukorda selle ajajärgu lõpul ja et saada täielikum ülevaade kolonisatsiooni-käikudest.

Vene aja algul on märgata kohapeal uut asunikkude sissevoolu Venemaa poolt. Selleks olid põhjust andnud Eesti ala vördlemisi suur elanikkude lagesus koos ta kaasnäntustega - maa-alade omandamise võimalusega. Seda maa elanikkude vänesust töendavad sõjaaegsed laastamised ja katk. Kuigi katk köige enam ohvreid Harju- ja Läänemaal nöudnud oli,[1] kannatas ka Virumaa koos Alutagusega tugevasti selle all. Ka sõja ajal oli möisa-aladelt rohkesti talupoegi ära-pögenenud.[2] Maa asustuse harvusest võib kujukat tunnistust anda ülal kord juba mainitud „Jnquisition über

---

1) Körber, Abhandl.v.d.Pest, lk.63;

2) Et sõja ajal möisnikud tinti ise pögenema sunnitud olid, ei saanud nad oma möisaalalt samuti sõja ajal ärapögenenuid talupoegi siis tagasi nöuda. Eestimaa rüütelkonna maapäeval, 21.juuni 1712.a. daatumi all, koosolekul lubatakse neid talupoegi, leseksjäänud naisi, sulaseid, tüdrukuid, lapsi j.t. tagasi nöuda. Vrede, Collect.Esth.lk.182, Mss.Estl. Literär.Gesellsch.rmtk.

die Güter Estlands im Jahre 1712". Selle esimese veneaegse revisjoni juures on arvatud iga adramaa peale 12 töötavat meeshinge 15.kuni 60.eluaastani.[1] Nii on näiteks Lüganuse kihelkonnas Aidu külas söja ja katku ajal surnud 170 inimest, elab 54.[2] Lüganuse külas on surnud 120, elab 39.[3] Purste külas surnud 105, elab 12.[4] Varja külas surnud 183, elab 29.[5] Nehatus surnud 55, elab 5 jne.[6] Vaivara ja Jõhvi kihelkondade konta võimsime meie veel täpsema pildi saada söja ja katku tagajärgede üle. Mainitud revisjoni Vaivara ja Jõhvi osa põhjal võiks seada kokku järgnev tabel möisaalade järele.

---

1) Reinh. Bar.Uexküll, Verzeichniss der Rittergüter in Ehstland. lk.71.
2) Jnquisition i.J.1712, lk.29.
3) Jnquisition lk.33.
4) Jnquisition lk.37.
5) Jnquisition lk.38.
6) Jnquisition lk.38.

Vaivara ja Jõhvi kihelkond 1712.a.

Mõisa nimetus.	Asustatud talude ehk adramaade hulk	Elab.	Surnud.
1) Jõhvi	32 talu	71 in	131 in.
2) Edise	25 "	66 "	85 "
3) Jlluka	10 talu:25/12 adram.	32 "	49 "
4) Kurtna	15 ":7 17/24 "	64 "	25 "
5) Sompa	7 ": 1¾ "	19 "	125 "
6) Agimala	5 " :1 1/6 "	15 "	35 "
7) Terevere	9 ": 1 17/24 "	31 "	58 "
8) Ohakvere	10 ": 2 5/12 "	32 "	34 "
9) Errida	13 ": 2 "	31 "	70 "
10) Mäetaga	15 ": 3½ "	44 "	102 "
11) Türsamäe	-	-	? "
12) Kukruse	1½ adram.	17 "	41 "
13) Päite	-	-	?- "
14) Raustvere	1/3 adram.	4 in	9 "
15) Toila	1 1/3 "	27 "	34 "
16) Perivere		2 "	3 "
17) Türsalu (Järve)	1 5/24 "	18 "	34 "
18) Kiikla	2 5/6 "	38 "	74 "
19) Kontla	2 ¼ "	25 "	49 "

Kalina[20]	1 5/12 adram.	16 in.	44 in.
Pühajõgi[21]	2/3 "	8 "	21 "
Outika[22]	1 1/6 "	17 "	48 "
Kollota-Repniku[23]	-	3 "	3 "

1) Jnquisition, lk.2-5; möisa alal veel 6 saunikkohta. Pootsiku külas Jõhvi möisa all elus 2 peremeest, 2 perenaist ja 2 alaealist last, kokku 6 inimest. Katku surnud 2 peremeest, 3 perenaist, 3 täiskasvanud poega, 1 täiskasvanud tütar, 7 sulast ja 2 alaealist last, kokku 18. Alajõel, mis küll loendatud Jõhvi möisa all, kuid ei kuulu sellele, on surnud katku 3 peremeest, 3 perenaist ja 1 laps, kokku 7 inimest. Soomvere või Sooveres elab 26. surnud katku 31 inimest.
2) Sealsamas (ka edespidi) lk.25-26;
3) lk.8-9; möisa alal veel üks saunik naisega. Lehtepää külas elus 11 inim., surnud 26; Tarakuse külas elus 14, surnud 10; Jmatus elus 3 peremeest, 3 perenaist, 1 täiskasvanud poeg, 1 täiskasvanud tütar, kokku 8; surnud 13 inim.
4) lk.4-7; möisa alal veel 2 saunikut, neist 1 naisemees. Raustvere külas on asustatud 7 talu: elus 23 inim., surnud 9; Kondo külas ei loendada üldse surnuid, elab 2 peret (7 inim.); Sootaga külas samuti ei näi surnuid olevat; asub seal 4 peret (10 in)
5) lk.19-20; möisa alal veel 3 saunikut naistega.
6) lk.13-14; möisa alal veel 1 saunik naisega.
7) lk.15-16; külas 9 talu asustatud.
8) lk.13-14; möisa alal veel 1 saunik naisega.
9) lk.15-16:
10) lk 17-18; möisa alal veel 4 saunikut naistega.
11) lk.8-9; „Das Guth Tirsaal liget ganz ödi und Wüst... Bauren Sie sint alle im d.Vehrende Krig und Hunger Zeit umb Kommen."

12) 1k.27;
13) 1k.11-12, "Dasz Guth Poithoff liget gansz Wüste, und ist kein Baur weder in den Kinnozolhaschen noch in den Poitschen Dorff vor Handen, Sondern sie sint alle in wehrenden Krig ex Hunger umb komen ..."
14) 1k.11-12.
15) 1k.27: möisa alal veel 3 saunikut naistega.
16) 1k.27;
17) 1k.21-22: möisa alal veel 3 saunikut, neist kaks naistega.
18) 1k.23-24;
19) 1k.23-24: alal 3 saunikut, neist 2 naistega.
20) 1k.11-12:
21) 1k.8-9;
22) 1k.19-20; veel 3 saunikut naistega.
23) 1k.11-12.

Revisjonis mainitud surnud ja elavate elanikkude arvudes võib eksitusi ette tulla, kuid need ei ole suureulatuslikumad ja ei muuda paljju esitatud andmetest selguvat pilti. Arvudest näeme, et möisaalad on üldiselt igal pool katku, nälja ja söja läbi kannatanud [1] ; ka need alad, kus eriliselt rohkesti sisserändanud venelaste järeltulejaid asus näiteks Jõnvi, Jlluka, Terevere, Ohakvere, Mäetaga, Kiikla j.t. Ainult Kurtna möisa ala näib vähem kannatanud olevat. Kahjuks puuduvad meil andmed Vasknarva ala ja Vihtitsa või Jäma küla kohta, mis varem kroonu-maal ja Vene aeg esialgu Narva komendandile kuulus.- Revisjon korraldati 1712.a.veebruaris kohapeal, kuid hiljem on kohapeal jälle katk lahti punkenud, nagu seda näiteks Eestimaa maanõunikkude 2.augusti s.a.publikaadist näeme. [2] Jgatahes on Alutagune sarnaselt teistele Eestimaa maakondadele kaunis nõrgalt asustatud olnud söja

---

1) R.Winkleri arvates on surevus terve Eestimaa kohta 1710.aasta katku ajal tõusnud 60 resp.72% peale tervest elanikkude arvust. Vt.tema Zur Geschichte der Pest von 1657 in Reval und Estland, lk 10. See arv on küllalt usaldusväärne, kui tutvuda lähemalt 1712.a.revisjoni tulemustega.

2) T.L.A. A i 2. nr.2.

tegeliku löppemise järele Balti provintsides. Harv asustus hakkab jälle Vene poolt täiendust saama. Rootsi aja löpul ja Vene algul kordub osalt sama nähtus, mis Rootsi aja alguselgi. Siinne, söja kestes arvuliselt tugevasti vähenenud vene rahvastik, kes vaatamata oma ilmse sümpaatia peale sissetungivate vene vägede vastu viimaste poolt ikkagi vägivalda tunda on saanud, saab uuesti lisa venelastelt. See sündis nüüd kergemalt, kuna juurdetulejatele ei asunud siirdumisala enam mitte mõnes vööras riigis, nagu see varem juhus oli. Sestkätt on tulla võidud jällegi Vene alale lähemal asuvale nurgale, Vasknarva ümbrusesse Jäma alale. Teadmine sellest tulekust on elav olnud.[1] Kuid niljem on tuldud ka sügavamale maale kui ka Peipsi äärde. Orjuse-koormus Eestimaal ei eraldunud kvantitatiivses suhtes palju Venemaa omast; vaatamata asjaolule, et siit pögenetud on orjuse eest, tuleb siia ikka salaja asunikke Ve-

---

1) Bochmann, Das Krongut Wichtisby, Reval. Zeitung 1870, nr. 9 (ka Эстл. Губ. Вѣд. 1870, №. 3: Майоръ Бохманъ І., Казенное имѣніе Вихтисби/.

nemaalt.[1] Seda asjaolu on ära märkinud isegi sarnased pealiskaudsed, asjaarmastajate võniklusega ja vene-ortodokssõbralise orientatsiooni kammitsas viibivad kompilatsioonid, kui Psenitsnikovi ja Harusini[2] omad. Bertrami arutlusi selle küsimuse kohta ei saa üldse tõsisemalt arvestada: tema juures leidub tihti põhjendamatuid oletusi, väärteateid ja otse fantaseeringuid.[3] Need salaja pögenejad tulevad vast orjuse-koormuse, valitsuse-korralduste, vangla, või ka rekruteerimise eest, mis asjadest mõningaid neil siinsse aeg polnud karta. Tuleb kalureid, kes vee äärde jäävad ja maahärijaid, kes esialgu varjul [redacted] viibivad. Tuleku-ala ei piirdu ainult Alutagusega. Ronkesti on asutud Peipsi lääne kaldale, Liivimaale. Räpina

---

1) Vt. muuseas Сборн. матер. и стат. по ист. Приб. края II, lk. 544.

2/ Л. Т. Пшеничниковъ, Русскіе въ Прибалтійскомъ краѣ. Рига 1910, lk. 6; Харузинъ, Пюхтица, lk. 21.

3/ Dr. Bertram, Wagien, lk. 38.

ümbrust võiks ses suhtes eriti mainida. Nagu hiliSemate ületulekute kohta vastava komisjoni poolt kogutud andmete järele arvata võib ka Vene aja algul põgenenute üle, on nad tulnud nii lähemalt, Pihkva alalt, kui ka kaugemalt, Vene sisekubermangudest.

Juba 1712.a.inkvisitsioonis (revisjonis) Vaivara ja Jõhvi üle leidub märkusi võõrade asunikkude ja venelaste üle. Vene nimelisi talupoegi tuleb tihedasti ette ka 1720.a. revisjonis, mis juba palju tihedamat asustust näitab Alutaguse alal,kui 1712.a.inkvisitsioon.

---

1) Juba varem on siin asunud raskolnikke ja muid põgenikke Pihkva alalt.1750.a.paiku on siia kroonu paberi-vabrikusse Vene sisekubermangudest toodud umb.150 hinge,kes 19.sajandil vabriku töötamises ette tulnud ajutise tööseisaku tõttu osalt ära läinud. Vt.Выборка изъ свѣдѣній, Раппинскій Приходъ lk.55.

2) 1740.a.asutatud eriline komisjon teeb kindlaks et Eesti ja Liivimaa mõisades asub mitte väne põgenejaid Venemaalt. Neid kardeti isegi tagasi saata oma päritolu-paika, sest sellega oleks mõned mõisad oma tööjõude kaotanud.13.a.tegevuse kestel on siiski tagasi saadetud Venemaale 1125 inimest.Vt. küsimuse kohta Сб.матер.и стат. ист.Приб.края II, lk.544; ka Птеничниковъ, nim.kirjutus,lk.7 ja На Чудскомъ озерѣ lk.609 (Eesti Rahva Muuseumi Arh.-rmtk:s)

3) R.K.A.,Revisjon de anno 1726,Wierland,lk.318-390 (Jõnvi üle) ja lk.391 j.j.(Vaivara üle).

Nii kohtame neid Pagari all Jõetagas, Katnurmes, Pungerjas, Katesnas, Permiskülas, Remnikus, Kuninga-[1] külas, Jlluka all Ediveres, Tarakuses, Jmatus, Mäetaguse all Vaidas[2]; Raustvere alal on salk venelasi-vööraid; edasi asub neid Sompä möisa all Aues, Varesmetsas, Karulas, Tereveres, Jõhvi all Pootsikus, Kurtna all Raustveres, Lehtepääs osalt, Kiikla all Jisakus, Porskovas, Ahakvere all Ahakveres, Sompäs, Agusalas. Ka Kalinas on märgata 1726.a.revisjoni järele venelaste olemasolu. Hilisemal ajal, peale 1721.a., leidub võrdlemisi tihti venepäraseid nimesid Narva linna päralt olevatel maadel (Vallisaarel, Kudrukülas, Samokrassis, Hermumäel) ja mujal (Vaivaras jne.[2]).

Selle venelaste salajasele pögenemisele Eestimaale on püütud juba varsti tökkeid luua. 2.augustil 1712.a. teatavad Eestimaa maanõunikud publikaadiga, et üle piiri pögenevaid jalend aadlikutele ja talu-

1) Ediveres, Vaidas, ka Jõhvi külas, Vaivanas ja Atsalamas leiab möningat karjala ja ingeri päritoluga elanikke, Vaivaras ja eriti Merikülas jälle soomlasi. R.K.A., Revision d.a. 1726.

2) Поименные списки-ревизскія сказки peale 1721.a. (Nii 1759.a.) Narva Linna Arhiiv.

poegadele teenistusse andvaid venelasi ei ole luba vastu võtta ega neid omal maal sallida. Keelust üleastujatele määratakse teatav karistus.[1] Sellel keelul pole siiski soovitavaid tagajärgi olnud, sest 30.juunil 1713 annavad Eestimaa maanõunikud Friedr.v.Löwen ja Bengt Heinz.von Bistram uue publikaadi, kus juhitakse tähelepanu eelmise publikaadi peale ja korduvalt keelatakse teenistusse võtta vene rahvusest isikuid, kellel pole passi või kindluste komendantide pitsatit ette näidata.[2] Veel kind.-kub.Apraksini korralduses 1726.a.revisjoni konta, antud Peeterburis 23.aprillil 1726, hoiatatakse mõisnikke, et nad vene talunikke-pögenikke oma alale vastu ei võtaks.[3]

Meie lõpetame vene kolonisatsiooni vaatlust Alutagusel selle ajaga, mis omas edaspidises käigus enam käesoleva teemi alla ei kuulu. See aeg, Rootsi

---

1) T.L.A., A i 2, nr.2. Muuseas: „Das auch nächstdem die Nachricht eingelauffen (das viele Reussische Bauern über die Gräntze lauffen) undt sich in diesem Hertzogthumb bey denen Edel Leuthen und Bauren in Diensten begeben".
2) T.L.A., BH 19, 30.juuni 1713.a.publikaat.
3) R.K.A., end.Eestimaa rüütelkonna arhiivi akt tid, 1726.a.revisjon.

võimu lõpp ja Vene valitsuse algus kohapeal, moodustab nagu mingi tugipunkti Alutaguse vene rahvastiku ajaloos. Kuigi edespidigi sündis ületulek Venemaalt Eesti alale, ei esine ta enam nii märgataval arvul ja perioodidena, kui see oli Rootsi aja algul, kestel ja lõpul. Vene rahvastiku elu kohapeal areneb hiljem 18.ja eriti 19.sajandil lokaalselt enam seotul kujul ja paelub tähelepanu iseäranis 19.sajandil aset leidnud sündmustega, nagu oma rahvuse kaotamisega-esstistumisega ja usulisel tasapinnal kahe kiriku, ev.-luteri ja kreeka-katoliku, vahelise kokkupõrkega.

Kokkuvõttes näeme, et vene rahvastik on valgunud Alutagusele märgatavamalt kolmel eri ajal. Juba varemal ajal on asustatud olnud Venele lähedal asuv Peipsi ja jõe vaheline nurk,mis oma rahvastikule viimati lisa saab veel Põhja sõja järele. Vene-Liivi sõja ja 17.sajandi alguse rahutumatel aegadel on Alutaguse algupäraselt eesti rahvastik harvaks jäänud ja sel ajal on tekkinud esimene suurem juurdetulek Vene poolt, mida võisid soodustada

peale maa vähese asustuse ka Alutaguse lühikeseajaline kuulumine Vene alla ja talupoegade liikumise vali kitsendamine Venes 16.sajandi lõpul. Vähemal määral on kestnud venelaste juurdetulek kogu Rootsi ajal, kusjuures nääks tõmbealaks oli Peipsi kaldaveerne oma kalastuse võimalusega. Teine märgatavam juurdetulek on sündinud peale kiriku reformide algust Venes ja raskolnikute-vastase terava määruse väljastamist 17.sajandi kaheksakümnendatel aastatel. See vanausuliste juurdevool on mitte üksi Alutagusesse, vaid ka Ingerisse j.m. sündinud ja mitte iseäranis suurel arvul. Kolmas juurdevoolu märgatavam periood oli, nagu nägime, Vene aja algul peale maad laastavat Põhja sõda ja katku. - Asustusala on ulatunud peaasjalikult praeguste Iisaku kihelkonna tervesse ja Vaivara ning Jõhvi lõunapoolsetesse osadesse, üksikjuhtumisel koguni Soome lahe äärde ja vähemal määral Lüganuse ja Viru-Jaagupi kihelkondade kaguosadesse. Tema kindlamat piiri ei ole võimalik fikseerida. Asutud on suuremal arvul ja üksikult varem olnud küladesse, võib-olla osalt väikearvuliselt eest leiduva eesti

rahvastiku sekka, osalt vast ka koloniseerides seni asustamata ala nii kalda ääres kui ka maa sees. Suhe eestlaste vastu on selgitamata, kuid rootslaste vastu pole tuntud erilist sümpaatiat, mis on ilmnenud eriti peetud sõdade aegu ja osutunud Rootsi võimule kohapeal mõnikord kahjulikuks ja kardetavaks, näiteks Vasknarva kaitsmiselgi. Venelaste suhe oma siia rännanud rahvastikule on jäänud võrdlemisi tihedaks läbikäimise mõttes. On püütud kasutada seda suhet teadete hankimiseks ja ka vene vägede toetamiseks sõja aegadel. Kuid lõpuliikumalt pole vene vägede poolt siiski säästetud kohapealsete elanikkude varandust ja elu, nagu juhus seda näha näiteks Põhja sõja esimestel aastatel sooritatud röövkäikudest. Vaatamata vastavõrlubaduse mittepidamise peale on kohalik rahvastik ikkagi venesõbralik olnud.

III. PEATÜKK.

Alutaguse vene rahvastiku majanduslik olukord Rootsi aja kestel.

Administratiivse alluvuse suhtes Alutagune on Rootsi valduse kestes muutlikuis olukordades viibinud. Algupäraselt ikka Virumaa külge kuuludes on ta 1500 aastate lõpul liidetud Jngerimaa külge ja jagunenud veel väiksemaisse üksustesse: Aa, Jõhvi, Narva ja Vasknarva läänidesse. Neist hilisemal ajal oli Narva lään kõige suurem, Vasknarva oma [redacted] aga kõige väiksem.[1] Nii Vasknarva, kui ka Aa ja Jõhvi läänid kaotasid hiljem oma iseseisvuse ja sattusid Narva lääni alla, esimene umbes 1620.a.,teised 1604.a. järele. Meie kohtame veel Vasknarva ja Jõhvi lääni kroonu ala kui Narva tollivõtja Daniel Simonsson Falcki rendimaad.[2] Neist väiksematest läänidest on Vasknarva omal esialgul nähtavasti kõige enam lootusi olnud alles jääda, sest Vasknarvat,mis

---

1) Vasknarva lääni ala oli palju väiksem,kui orduaegne Vasknarva lossi alla kuuluv ala.
2) Almquist, op.cit.,II-3,lk.667.

lääni keskus oli, kavatseti kindlustada ja sinna kindel meeskond jätta, kes pidi siis ka valvama Peipsi järve laevanduse julgeolekut.[1] 1617.a. juba moodustati Narva, Jaanilinna, Jaama ja Kaporje läänidest eriline Jngeri maahärraskond ning esimeseks maahärraks seati siia Karl Gyllenhielm, kes siin 1620.aastani viibis. Valitsuse korraldusi kohapeal teostasid eespool nimetatud läänide voogtid, kellele ka kroonu mailt taluranvas andameid töi. Maahärraskond, nagu ta 1617.a. asutati, paigutatakse laiemapiirilisse administratiivüksusesse, ühendades nimelt Jngeri ja Käkisalmi alla kuuluvad maaalad Eesti- ja Liivimaaga üheks kindralkubermanguks eesotsas esimese kindralku-

---

1) Loss on tüni 1581.a. vallutamise järele. 1602.a. teeb hertsog Karl korralduse siia kantsi ehitada, mis teostub vaid pikkamööda. 1607.a. paiku kohtame siin pealik Hans Krafti. Veel 1615. aastalgi pole kindlustus täiesti valmis, kuid samal aastal saadetakse sinna juba 30.meheline kaitseväesalk ja ühtlasi nimetatakse seal voogt Jost Grymi (1615-1618), kes makse võtnud ümberkaudseist küladest. Kogu lään koostus 11 adramaast. Almquist II-3, lk.666-667.

berneri Johan Skyttega. Vahetades paaril korral kindralkubernere kestub sarnane administratiivne ühik 1642.aastani, mis aastal Jngerist ja Käkisalmist moodustatakse eriline kindralkuberneri ala ja sinna liidetakse Eestimaalt veel Alutagune.[1] Seekordne Alutaguse eraldatud olu muust Eestimaast ei olnud püsivama kestvusega. Alutaguse aadeli enese mitmekordsetel sooviavaldustel ühendati Alutagune valitsuse otsusel 17.jaanuarist 1651 uuesti muu Eestimaaga.[2] Meie tuleme allpool veel selle aja juurde, kui kirjeldame olusuhteid kirikukorralduse alalt Alutagusel. Jngerimaa alla edaspidisekski jäid ainult Narva linn ja mõned ta juurde kuuluvad läheduskülad kui Joala ja Kudruküla. Eestimaa hertsogkonda kuulus Alutagume kogu järgneval Rootsi valdusajal ja alles Vene aegu, nagu juba mainitud, moodustati peale Narva langemist 1704.a. Narva eriprovints maadest, mis linna

---

1) Forsström, lk.74-76. Ka Akiander,lk.10.
2) G.O.F.Westling,Mitteil.üb.d.Kirchenverfassung, Beiträge V, lk.177,№.6, O.Liiv, Jooni Lüganuse minevikust, E.kirj.1926. lk. 117 j.t.

võtmisega venelastest enam-vähem äraripuvaks jäid.

Almquist on välja arwanud vakuraamatute järele, et terves suures Narva läänis, mille suurust identifitseerida võiks umbkaudselt Alutaguse kogualaga, kui sinna lisada veel Vasknarva ja Narva lossiläänі maid, mis siin arvestatud pole, oli 1620.a.paiku kuni 506 3/8 adramaad, millest muu-
seas 286¾ tühja.[1] See töendab veelkord, et asustus oli harv. Siiski varematel aastakümnetel on asustus veelgi väiksem olnud, sest näiteks 1583.a. Jõhvi lään koostus 6 külast 38 mantaliga (61.adramaaga) ja 9.vabadikkust. 1599.a.oli asustatud 20 7/8 adramaad ja külade arv tõusis juba kümneni. 1600.a. suurenes lään, nii et 1617.a.loeti temas 25 küla 211⅜ adramaaga;[2] kuigi suurem osa neist tühi oli ja läänile uusi maatükke juurde arvati, võib märgata ikkagi asustatud kohtade rohkenemist. Möned külad näi-vad juba öige arvu-

1) Almquist II, 3. lk.663.
2) Almquist II, 3. lk.665-666.

rikka elanikkonnaga olevat. Aastal 1629 näiteks on Jõhvi külas 9 talunikku, Soomveres 3, Pootsikus 6, Alajõel 3 (neist vähemalt üks kindlasti kalur)[1], Purus koguni 21 talunikku. Eelpool nägime, et rahvastik on kannatanud osalt Rootsi-Vene sõja ajal 1656-58, suure nälja, Põhja sõja ja eriti katku all, mis Rootsi valitsuse-ajajärgu lõpul tugevasti elanikkonna arvu kahandas. Tühje alasid, soodsaid asustamiseks, on kogu siin vaadeldav aeg leidunud Alutagusel.

Osa adramaid läänitati mõisade ja külade näol välja, teine osa, mis moodustas kroonu ala, anti tihti rendile. Nii oli kroonule jäätud Narva läänist 59 adramaad, millest 16 adramaad talunikkude poolt asustatud, 43 aga tühjad olid. 1620.a. paiku tervest suurest Narva läänist kuulusid kroonule ainult 46¼ adramaad. Nii esinesid maadeomanikuna kohapeal eraomanikud-mõisnikud, ja kroonu, kes maid ka edasi rentis. Kroonu rentnikkude

---

1) 1629.a. Jõhvi rendikontraht; Mss.T.Lauri valdamisel.

seas Rootsi valdusa ja esimesel poolel on tähtsamad Clas Grambovi lesk, kes saab 12000 taalri eest 19.juul.1614 Jöhvi läänist 10½ asustatud ja 167¼ tühja adramaad pandiks, ning Daniel Simonsson (Falck), kes juba mönd aega enne 1620.a.on rentinud Narva lääni koos Aa ja Jöhvi alaga ning Narva linnas saadava tolli 8000 taalri eest omale. Ta on sel viisil olnud ka Narva maalääni voogt 1620-1630.a.vahel, on rentinud endale Vasknarva lääni maid ja pikendanud oma rendilepingut paaril korral.[1] Möisnikkude-sugudest völks mainida köige pealt Lode sugukonda, kes Jöhvi kihelkonna alal on juba orduajal maad omanud, edasi Taubet, Tiesenhauseni, Tödweni, Brakeli, Hastferi ja teisi. Milliseid koormusi talupoegadel nii kroonu - kui donatsioon alal kanda tuli, näeme allpool.-Alutagusel on ainult läänidesse jaotamisega piirdutud; ajal, kui Alutagune Jngerimaa alla kuulus ja kui seal jagunesid läänid venepäraselt

1) Almquist II,3, lk.663-666.

pogostidesse, jäi Alutagusel maajaotus muutmatuks. Üldse on Alutagune omanud möningaid eriõigusi, mis toomita vad veel enam ta nii kui nii võrdlemisi eraldatud seisukonta muust Jngerimaast. Nii on Alutaguse aadlil kasutada olnud ikka Harju ja Viru õigus kohtu-asjades ja muis õigusnormides ja ses suhtes on allunud ta ka Tallinna kubermangule, kusjuures aga majanduslikke koormusi õigus peale panna on Narva komendandil.[1] Et Alutaguse vene talunikkude kohta oleks maksvad erilised õiguslikud ja majanduslikud tingimused, mis lubaks vahet teha ses suhtes nende ja eesti talunikkude vahel, pole mingisugust põhjust arvata.[2] Ainult vast alles tulnud või ranna ääres kalastusest elavad asunikud on võinud esialgu teistsuguseid tingimusi kasutada.

Vene rahvastikku võib kohata peamiselt kolmel elamisviisil kohapeal: talunikkudena, vabadikkudena ja kaluritena jõe ning järve ääres. Viimased on

---

1) Rechte des Adels im Districte Allentacken bei Narva aus des Mannrichters Gerhard Lode Rechtsbuch von 1645 (ekstraktid kuninglikk.resolutsioonidest a.1629 ja 1634), Beitr.z.K.L.-, E.u.K.,VII, lk.112.

2) Vt.muuseas A.v.Gernet, Gesch.u.Syst.,lk.52.

võinud veel ülalpidamist leida, lodjameestena ja metsatöölistena. Vabadikke-venelasi leidub eesti elanikkonnaga külades, kus talud juba köik asustatud. Nii esinevad bobölid Pet, Fomme Ferresk 1629.a. Puru külas, Soomveres Mihso bobol [1] j.t. Jseäranis palju maad vene talunikkude käes pole nähtavasti olnud. [2]

Mis talunikkude majanduslikku elujärge puutub, siis ei näi see köige viletsam olevat. Veel peale Pöhja söja laastamist ja katku läbi üldist vaesemist, a.1712 leiame meie vene külades suhteliselt külluses koduloomi, kui vörrelda nende arvu ellujäänud perede talumaa suurusega. Nii Agusalas 2 pere peale tuleb 2 härga, 2 hobust, 3 lehma; [3] Pootsikus 2 pere peale 5 härga ja 3 lehma, Raustveres 7 talu peale 9 härga ja 9 lehma. [4] Kondo kü-

---

1)Jöhvi rendikontraht a.1629.

2)Nii näiteks veel 1770.aastate paiku on Jöhvi khlk:a 234 27/140 adramaast venelaste poolt 23 adramaad asustatud olnud. Vt.A.Hupel,Topogr. Nachr.III,lk.461. Vt.ka Jnquisition(1712),lk.4-5; 6-7; 13-14; 15-16.

3)Jnquisition(1712), lk.13-14.

4) ibid., lk.4-5.

las 2 peremehel 3 härga ja 3 lehma.[1] Sootaga 4 peres 5 härga, 1 hobune, 4 lehma. Tereveres 9 talu peale 18 härga ja 7 lehma.[2] Suure metsarohkuse tõttu on asunikkudel arvatavasti õigus kasutada oma tarbeteks ka ümberkaudset metsa. Sellane õigus on igatahes Soenpe, Auwe ja Peri külade elanikkudel juba 15.sajandi esimesest poolest peale.[3] Kui asunikkude seas tekkis arusaamatusi või tülisid, lahendati küsimused möisahärra või vastava komisjoni poolt. Talurahva kaebede põhjal on tehtud leppeid kohalikkude möisnikkude vahel, nagu seda töendavad "Brieflades" avaldatud ürikud.[4] Piiri peal ja selle lähedal elava rahvastiku tülisid lahendati ja kaebed otsustatakse Rootsi aja lõpu-poolel Vasknarva asutatud vastava komisjoni poolt.[5]

---

1) ibid.,lk.6-7;
2) ibid.,lk.15-16;
3) Brfl.I, nr.134 (ka mõnedel teistel küladel koha-peal oli see õigus);
4) BrfK.II, nr.nr.558, 560, 623, 687;
5) R.K.-A.Eestimaa kubermangu plakaadid, Placata von 1680 bis 1689,nr.48 (Eestimaa ja Tallinna kuberner Robert Lichtone plakaat 11.mail 1685)

Kellele kuulusid Rootsi ajal maad kohapeal, käsitleb lähemalt peale Almquisti veel Paucker,[1] ja ka õpetaja Wrede köneleb selle üle 1700.a.kohta.[2] Osa kroonu-ala, mida 17.sajandi seimesel veerandil välja renditi, läks hiljem ostu või donatsiooni teel eraomanduseks. Vasknarva poolne nurk jääb aga nähtavasti kroonu kätte; ka redaktsioon toob kroonule mõne ala tagasi. 1696.aastal nimetatakse kroonu omadusena mõisaid nagu Jõhvi, Ahakvere, Pagari ja Wärupere, Pühajõe, Joala, Toila, Vintitsa, Terevere j.t.omi. Nii on vene asunikud osalt elanud era-, osalt kroonu maal. Osa maid kuulus Narvale ja mõned külad Peipsi läheduseski tasusid makse mitte mõisa, vaid Narva. Nii Agusala ja Alajõe külad veel Vene aja algul toimisid nii.[3]

---

1) Paucker, Ehstl.Landgüter u.d.Bes.z.Z.d.Schw. Herrsch. II,1, lk.4, 8-46;

2) Pastor Wrede-St.Johannis, Collectanca Esthonica, lk.584-585; Mss Estl.Lit.Ges:i raamatukogus.

3) Inkvisition (de anno 1712), lk.4-5 ja lk.13-14.

Millised koormused olid Rootsi ajal ja Vene aja algul kohalistel talunikkudel möisaomanikkudele kanda, selgub vähemal määral kaasaegsetest raakuraamatutest ja revisjonidest. 1586.a. tuli iga adramaa peale makse rahas 1 taaler 20 ööri, peale selle löikuse kümnend koos muude andamitega. Seda kohustusmäära ei võiks veel iseäranis röhuvaks nimetada. - Orjusemäärad olid mitmesugused, igal möisal erisuuruses, kuid siingi ei konta väga raskeid tingimusi. Nii 1629.a. Jõhvi rendikontraht nimetab, et Puru külas vabadikud-venelased käivad 4 nädalat löikusele möisa oma leiva peal, muidu on nad aga vabad. 1637.a.maa-nimistus on orjusmäärad juba kurnavamad, kuigi mitte köikidel möisaaladel. Keskmiselt köigub vene talunikkude resp. vabadikkude möisategu nädalas 2-3 päeva vahel, töustes mönikord aga ka 4-6 päevani. Möisateoks pidid talunikud omad tööloomad, eestkätt härjad,

---

1) Almquist II, 3, lk.662. Jngerimaa orjusmäärade üle, mis osalt ka Alutagusel maksvad, on Forsströmil eripeatükk (IV.) pühendatud. Vt.lk. 103 j.j.

ise kaasa tooma. Jõhvi mõisa all Tammiku külas käib näiteks talunik Steffan mõisas 2 päeva, Pootsiku külas Stephan aga 3 päeva.[1] Mäetaguse alla kuuluvas Körvetaguses venelased Daniel ja Peter teevad mõisale nädalas 2 päeva tegu, Piirikülas aga talunikud Pawell, Zachar, Wasiell, Ossip, Aleska - 3 ja 4 päeva:[2] Türpsalus Pawel 4 päeva, Pawel Iwan 2 päeva.[3] Jõugas töötatakse (Stefan, Jgnati) samuti 2 päeva nädalas.[4] Vene asustus, mis Lüganuse kihelkonda ulatus (Maidla ja Aidu all Suur-Aidu külas Potrushka, Siemon, Boroffka, Kirill, Jlia, Iwan) teevad mõisale tegu keskmiselt 3 päeva. Väike-Aidus tuleb aga ette ka 1½ või 2 päeva ainult (Wasill, Klimo, Boriska).[5] Palju parem ei võinud talunikkude olukord orjusmäärade suhtes olla ka kroonu-alade rentnikkude all, kes tinti talurahvast võimaluse kombel koormasid.

1) 1637.a.maanimistu.R.K.-A., Eestim.k.-kub. arh., XII, 2, lk. 94.
2) 1637.a.maanim., lk. 97-98.
3) sama, lk. 106;
4) sama, lk. 326;
5) sama, lk. 186-187;

Daniel Falck, kes varem suure ala rentnik, lubab omale mitmeid kuritegelisi ülesastumisi talunikkude vastu (käesoleval juhul kuulusid need küll vööra möisa-ala alla)[1], mille eest teda karistatakse. Analoogiline juhus kordub 1655. kusjuures kannatab eriti üks Jlluka talunik-venelane Kussma.[2] Kroonutalunikkudega ümberkäimist ja nende suhet kroonu tulundusametnikkudele ja rentnikkudele korraldab paremini 21.märtsil 1696 kuninga poolt avaldatud määrus.[3] Jsesuguses olukorras näivad viibivat möned raskolnikute asundused, nii Vaivara khlk.,Laagna möisa all asuv Mustjõgi, kus 1726.a.revisjoni järele möisale üldse mingit orjust ei tehta,vaid maksetakse aastas ainult 40 rubla.[4] Täpsematest kohustusmääradest andamite suuruse kohta, mida kanda tuli vene talunikkudel, puuduvad teated, kuid, nagu juba nimetati, ei ole põhjust arvata, et see erilisemalt raskem

---

1) Brfl.II, nr.558 ja nr.560.
2) Brfl.II, nr.687, lk.706-707.
3) Brfl.II, lk.1012-1016.
4) Revision de anno 1726, Wierland, lk.410.RAK.-A.

või ka vastupidi kergem oleks olnud. Kui eesti talunikkudel see aeg.

Alutaguse rahvastikule ei ole põllundus ainsaks eluülalpidamise-allikaks olnud. Põllundusele seltsib veel kalastus, mis tähtsal määral on aidanud toita, eriti ikaldusaastatel ja söja ajal, kohapealset rahvastikku. Töele vastab umbes sellemöisteline tähendus juba Renneri juures.[1] Peipsi on olnud öieti rikas kalarohkuse poolest ja vastab kiitusele, mis temast Kelch köneleb, mainides püüdjatena peamiselt venelasi.[2] Seda kalarohkust järves on juba varakult püütud kasutada nii Vene kui Liivi poolt, nii et püügi pärast kalurite vahel isegi vaen tekkis.[3] Solovjev teatab, et Peipsil juba Tartu ja Pihkva piiskopite kalurid ägedalt tülitsenud, ja koguni kahuritega on varustatud nende kalapaadid.[4] Nii

---

1) Renner, lk.9: "De Pebus...gift dem gantzen lande fische notorftichlik".

2) Kelch, Contin. lk.233: "... Königl.Schwed. Unterthanen (die guten Theils auch Reuss. Art Leute seyn)...

3) Juba varakult on tülisid siin esinenud.1323.a. rahu ajal lüüakse sakslaste poolt maha vene kalurid Narva jõel. Псковск. л т., lk.18.

4) Соловьевъ, Исторія кн.I, стр.1109.vt.ka М.Н.С. Чудскомъ озер, lk.608.

põhja ja lääne ühelt poolt ja ida kallastiku rahvas teiselt poolt on huvitatud "veeasjadest", millele all osalt ka kalastust möista tuleb. Nende veeasjade pärast on varakult juba tülid tekkinud, mida 1509.a. lahendada ja rahu luua püüavad Oudova namestnik oma rahvaga ning Vasknarva voogt.[1]

Asjaolu, et eestlased pole ise Peipsi kallasmaal aset võtnud ja kalastusega elavamalt tegelenud, vaid selle asemel venelaste eest taganenud või nendesse sulanud, jättes neile kasutada soodsad kalastuskohad Peipsi järvel Liivimaa ja Eestimaa kaldade ääres, püüab Tideböhl seletada venelaste iseloomuga, mis kalastamiseks enam kohane.[2] Tegelikult on sellele asjaolule juba seletus antud, kui vaadeldi venelaste asumise põhjust Alutagusele. Varem eesasuv harv eesti rahvastik oli taandunud kas muule vabale alale või assimileerus juurde tulejatega. Asustus järve ääres Vasknarvast lääne

---

1) U.B.II,3 (1506-1510) lk.427 (§14);
2) A.Tideböhl, Der Fischfang und die Fischer des Peipus-See's. Das Jnland 1857, nr.23, lk.378-379 j.t.

poole, oli üldse harv ja võimaldas juurdetulejatele küll veel soodsaid kalastuskohti.

Vene ajal hilisema kalurite juurdetuleku põhjus peitub osalt vast selleski, et Vene pool Peipsi kaldal asudes pidid nad kandma mõisnikkudele ka orjuse-kohustusi, kuna selle vastu Liivimaal pidi tasuma ainult elamiskoha eest teatud maksu; see asjaolu näitab, et see aeg Liivimaa ja Eestimaa kallastel asujad kergemates olusuhetes viibisid kui Vene pool.

Kalastuse õigus Peipsi rannavetes ja Narva jõel on esialgul vist vördlemisi vaba olnud, siis hiljem kuulunud esijoones kohalikkudele mõisnikkudele, Narva linnale (jões), ning osalt kroonule (näiteks Vasknarva ümbruses). Peale selle on vist endise vaba püügi alusel hiljem üksikutel küladelgi oma kalastamise õigus ja kohad Peipsil ning Narva

1) Narva jõel "in der gemeinen vischerie..." U.B.III, nr.1097, a.1374.
2) Waldemar III. 25.juulil 1345.kinkides narvalastele tallinnlaste õigused ja vabadused,annab neile ka õiguse "aquis et piscaturis, in parte superiori et inferiori castri nostri ibidem siti..." U.B.II, nr.834. Vt.ka ordumeister Cisse v.Rutenbergi privileegi 24.augustil 1425,Hildebrand, lk.46, nr.2 (Gadebusch, Auszüge, Bunge's Archiv IV, lk.67 ja 72).

jõel olnud. Selle õiguse esildumist ja kasutamist võib leida juba 1475.a.[1] Kui möisa pea-maaalad asusidki vördlemisi kaugel järvest, oli neil siiski ka järveääres vähemaid maatükke (külasid,heinamaid,metsamaid) koos kalastuse-õigusega. Nii laenab ordu-meister Volter v.Plettenberg Edise omanik Jacob Tuwe'le ühe maatüki koos kalastus-õigusega Vasknarva alalt.[2] 1560.a.paiku kuulub Jacob v.d.Lewenwoldele Lentempää ja Pootsiku külade kõrval veel 2 talu 1 adramaaga ja Kesk-Katesna (Kattyst) küla Peipsi ääres.[3] 1636.a.on Kattase küla Taube ja Allajöggi (Alajõe) küla Wellingki sugukondade käes![4] Mölemad külad asuvad Peipsi ääres, kuna omanikkude suuremad maakompleksid asuvad Jõhvi kihelkonna põhja osas (Edise ja Jõhvi möisad).[5] Samast aastast on huvitav kohtuotsus nimetatud kahe küla konta, kus kalastus Peipsil Kattase külale tun-

---

1) Brfl. I, nr.310.
2) Brfl. I, nr.893, Juba varem,1396.a.,mainitakse Rakvere voogt Johann von Althena tunnistuses,et Cavele küla juurde kuulub kalastus Narva jõel "...mit der visscherie und dem hoislage bi der Narwe..." U.B.IV, nr.1432. Jõhvi möisaomanikkude kalastusõigusest 1518.a.annab tunnistust üks ürik andamite suuruse üle kalastuse pealt. Hildebrand, lk.47, nr.8.
3) Brfl.I.nr.1495,
4) Brfl.II,nr.492,
5) Alajõe küla,mis kuulus ennem Jõhvi möisa alla (Wellingki aegu),tasub makse peale Põhja sõja Narvale. Vt.Jnquisition(de anno 1712), lk.4-5.

nistatakse ja ühele talupojale ihunuhtlust määratakse, et ta selle kalastuse suhtes ise enda kohtunik" olnud.[1] Nii on siis ka küladel kalastuskohad ja eesõigused olnud, mille eest tasuti mõisnikule või kroonule makse. Jsegi nii kaugel maa sees, Jõhvi kihelkonna keskel, kui seda oli asukoha poolest Puru küla, omati püügikohti, missuguste pärast asunikkude vahel tülisid tekkinud on.[2] - Möisadele üksikute jõe- ja järveäärsete heinamaa tükkide ja külade kuulumist koos kalastuse-öigusega töendavad ka ürikud Kukruse möisaala üle aastadest 1638 ja 1642, millal siin omanikuks Gerhard Lode oli.[3] Et jõe-resp. järveäärsed külad, kus peamiselt sisserändanud vene asunikud-kalurid elasid, orjusekohustusi möisa vastu ei kandnud, vaid ainult teatud rahamaksu tasusid, töendab peale Vaivara kihel-

1) Brfl.II,nr.493.
2) Puru talunikud on omanud üht või kaht angerjapüügi-kohta Vasknarva läheduses (Angerjapüük oli siin elanikkudele öige tähtsaks tuluallikaks).Brfl. II,nr.489. On tähelepanuväärt,et sisemaa möisadel ja küladel olid paikades jõe ja järve ääres,mis algupäraselt vähese asustusega jäid,heinamaad ja kalastuskohad. Kui sinna lähedusse hiljem vene asunikkude külad tekkisid,polnud viimastel selletöttu mönikord heinamaid ja muud pöllutulunduslist tarbeala,nagu see ka siin mainitud dokumendist selgub Permisküla kohta.
3) Brfl.II, nr.504 ja nr.532. Seda näeme ka Ger-

konnas asuva Mustjõe veel teade Kauksi külast Peipsi ääres, kus talupojad samuti mõisatööl ei käi, vaid oma asumisekoha ja kalastuse eest maksu maksavad.[1][2]

Nii oli kalurite elu vabam, kui taluniku oma: puudusid rõhuvad teonormid ja kaluri saak ei olnud iseäranis väike, kui vaadata, milliseid suuri makse tasusid kalurid oma maksu-kümnendikuna. Nii olid kaluri elukutsel mitmed veetlevad küljed. Üheks saagirikkamaks ja tähtsamaks kalastuskohaks kujunes välja eriti Narva jõesuu oma väljavoolul Peipsist ja järve siinne lant. Jões püüti rohkesti angerjaid, mis tuntud Narva angerjate nime all ja nii kroonul, kohalistel elanikkudel kui ka kaugema Alutaguse sisemaa küladel (vördle Puru) olid siin

---

hard Lode enese testamendist 27.juulil 1657.vt. Brfl.II, nr.696 (lk.717), ka nr.744.

1) Vt.töö, lk. 123

2) 1637.a. maanimistu (R.K.-A.). Eest.kind.-kub. arh.,XII,2) lk.188. Hilisemal ajal, Vene valitsuse aegu, on Peipsi järvel kalastus vaba, ainult Liivimaa poolsete kaldade ääres kolme versta laiuselt oli reserveeritud mõisnikkudele õigus. Elamiskoha eest tasutakse renti, teokohustusi ei tule Liivimaa poolel ette, nagu see Venemaa Peipsi kallasmaal sünnib. Vt.A.Tideböhl, D.Fischf.u.d.Fischer d.Peipus=S's, D.Jnland 1857 (nr.23) lk.375.

omad püügikohad. Ka silme püüti jõest.[1] Kalaro h-
kus Vasknarva vees meelitas siia ronkesti kalureid
kokku.[2] Veel 17.sajandil asus Vasknarva vastas väi-
ke kalurite küla Goritza või Kvitshka, mille körva-
le kuni Vtroojaoja suubumiseni tekkis hiljem kalu-
rite küla Skamja.[3] Vasknarva lääni kroonu alal mak-

---

1) Angerjaid, mille esiostu eesõigus narvalastele anti, nimetab juba Valdemar III.eesõiguste-kiri a.1345: "cum prima emtione in piscatura anquillarum obtinenda..." U.B.II, nr.834. Ka ordumeister Wilhelm von Vrimersheimi mitmesuguste eesõiguste kirjas narvalastele 3loktoobril 1374 mainitakse angerjaid(" aele") ja silme ("negenogen"). Narva aleviku kodanikkudele antakse ses kirjas õigus kalastada "üldises kalastusalas" Narva ühest jõesuust teise jõesuuni. "... ok geve wi unsen vorbenomeden borgeren van der Narwe vri to vischende in der gemeinen vischerie, boven dem huse tor Narwe und benenden dem huse,van ener munde bit in de andre". U.B.III.nr.1097;

2) Juba Ordu valituse lõpul on Vasknarvas suur kalapüük olnud. Seda tõendab üks Tallinna kiri Vasknarva lossivoogt Johan von Erxleten'ile (Erxlelen'ile?) 4.juulist 1548, kus teatatakse, et laevnikud kaebavad, Vasknarva juures olevat kalapüügiks püünised tihedalt ja nii seatud, et Laevade liikumine nende läbi takistatuks ja isegi hädaohtlikuks muutub. Kirjas palutakse, et Vasknarva voogt korraldaks laevatee jälle vabaks. T.L.A., Aa 11[b], Briefconcepte des Raths 1545-1548, 1558.a.all nr. 41.

3) Vt.selle üle K.v.Löwis of Menar, Neuschloss an den Narova, SB.d.G.f.G.u.A.,a.d.J.1910, lk.175.

sustati kalureid kroonu poolt ja nii annab see rikas kalastuskoht sissetulekut peale püüdjate veel kroonule. Kui palju kroonualadel rannataluni kud maksma pidid, teame maksvalolevatest üldnormidest. Kalurid, kui nad põllumaad ei omanud, maksid vakuraha ja kalakümnendikku; viimane andam asendati varakult juba kindla kalaanniga. Hertsog Karli resolutsioon 9.juunist 1601 määras, et iga kalur kroonumaal pidi ½ tündrit soolatud ja üks leisik kuivatatud kala andma.[1] Kõigest era-kalastusest kohapeal läks kümnes osa maksuks.[2] Et kaluritelt saadav maks suhteliselt sugugi iseäranis väike polnud, töendab asjaolu, et Vasknarva läänialal 16 kalurit, kellel põldu polnud, andsid kokku kindlat maksu 1615.aastal 50 taalrit; samaaeg oli maks lääni adramaa-talunikkudelt kokku 14 taalrit 20 ööri koos vähema tasuga natuuras (lambad, munad, küttepuud).[3] Samuti 1660.a. ümber näeme Narva lääni sissetulekutest, et Vasknarva juures kalastuse pealt saadud tulu on kaunis

---

1) Vt.muuseas A.v.Gernet.D.ehstl.Agrar-verhältn. in dän.,deutsch.u.schwed.Zeit (Tallinn 1897)lk.27.
2) Almquist II, 3.lk.663.
3) Almquist II, 3.lk.666-667.

suur.[1]

Peale kalastuse võis jõe- ja järveäärsetele elanikkudele teatud määral teenistust anda ka kaubatransporteerimine lotjadel jöge- ja järve mööda Narva, Tartu ja Pihkva vahel. Ka metsamaterjali parvetamine ja vedu võiks vähesel määral elanikkude teenistusvõimalusena arvesse tulla. Tihedate kaubandusliste suhete tõttu, mis Jda-Eestimaal nii aadlikutel kui talupoegadel juba 16.sajandi esimesest veerandist peale piiri läheduses asuvate vene kaupmeestega olid, on töenäoline, et vene piiriäärsel rahvastikul võimalus teenida oli.[2] Et venelased Rootsi valdusajal oma kaupa suurel hulgal Liivimaale töid ja teda linnades ja salaja maal müüsid, köneleb ka Öhlander.[3] Kaubanduslised toimingud piiri peal on igatahes siis sündinud. Aga ka vene asunikud ise kohapeal on võinud tegeleda pöllunduse toodete ja kalasaagi kauplemisega. Talunikkudele üheks kauba-

1) Öhlander I, lk.70 mrk.2.
2) Ordumeister Plettenberg määrab 7.märtsil 1523, et talupojad Narva ümbruses ei kaubitseks venelastega, vaid oma kaupa linna turule tooks. Hildebrand, lk.47-48, nr.11; Gadebusch, Auszüge, Bunges Archiv IV, lk.70 ja 72 (Gadebuschil valesti 1532.a.nimetatud) Vt.ka Гильдебрандъ, lk.93.
3) Öhlander I, lk.104.

kohaks Alutagusel oli Narva linn, kuhu nad võisid ilmuda kaubaga; seda võimaldatakse neile uuesti isegi varsti kohe peale Narva vallutamist venelaste poolt 1704.a.,nagu töendab 24.septembril 1704 järgnenud Naröshkini resolutsioon tsaari nimel.[1] Venelased tegid Peipsi äärest isegi pikemaid kaubakäike, nii näiteks Tallinna, kust osteti muuseas soola,kala soolamiseks. Eelpool nimetati,et vene Peipsiäärne rahvastik Põhja sõja aegu, nagu varematelgi aegadel, kahtlane oli oma meelsuse poolest ja et ta ka teatud vaenulikkust on osutanud Rootsi võimu vastu. Üheks töenduseks asjaolule, et neid rootslaste poolt ülalmainitud põhjustel usaldamatult koheldi, on Eestimaa kindral-kuberner Axel Julius de la Gardie kiri 18.veebruarist 1704 Tallinna bürgermeistritele ja raele.[2] Siin teatab ta, et linna tuleb tihti talupoegi, muuseas eriti ka Peipsi ümbrusest, kes siit suurel hulgal - 6,8 ja enam tündrit - soola ostavad,

---

1) Gadebusch, Livl.Jahrb.III,Anh.§116,lk.371 ja eelmised.
2) B.Q.14, T.L.A.

nimetades, et nad seda kalasoolamiseks vajavad; kindral-kuberner arvab aga, et sool veetakse venelastele, mis töttu ta raele teada annab, et rahatrahvi hirmu all ei tohita soola müüa enam kui 1 külimet ühele talunikule. Et kontrollida, kas seda määrust täidetakse, otsitakse iga värava juures talunikud läbi, ja kelle juurest lubatud hulgast enam leitakse, konfiskeeritakse see ja müüjalt nõutakse karistusraha sisse.—

Kohapealsete elanikkude seisukord on loomulikult palju raskem olnud, nagu üldiselt mujalgi, sõja ajal; eriti Põhja sõja kohta on sellest töendusi. 1701.a.jaanuarist peale nõutakse vene salkade tagasilöömiseks ja regulaar-vägede toetuseks iga hobuseteenistuse ala pealt 10 laskurit-talupoega, keda maakondade järele 4 ossa jaotada kavatsetakse.[1] Vaatamata selle peale kohustatakse talupoegi täitma möisadele normikohustusi ja abiwaimudega.[2] Kuigi see-

---

1) Kons.arh.,Acta de anno 1701,kind.-kub.A.J.d. 1.Gardē plakaat 14.I.1701;
2) Sealsamas, 22 jaanuari 1701.a.publikaat;

kord siiski talupojad maakaitsesse ei võeta,[1] selgitab see asjaolu talupoegade võimalikku ränka olukorda. Uheks raskeks kohustuseks talupoegadele oli vägede läbimarss ja sõdurite-rühmade ülalpidamine. Juba rahuajal kohtame sõjaväe-ülalpidamise kohustusi talupoegade juures; nii 1692.a.obrist Joh. Andr.v.d.Pahleni ettepanekul asetas kuningas Balti provintsisse erilise ratsarügemendi, 16 kompaniid à 50 meest, juurde arvamata ohvitsere, ning need said ülalpidamist ainult talupoegade käest: esialgu ei tulnud see Kelchi arvates talupoegadele väga kallis, umbes 2 riigitaalrit aastas adramaa pealt.[2] Vähemaid väesalku on asunud ka Jõhvi kihelkonnas.[3] Vägede läbimarssimisel nõuetavatest ko-

---

1) Kons.arh.,Acta de anno 1701,kind.-kub.A.J.d. 1.Gardie plakaat 29.jaanuari 1701.a.publikaat.Ka järgmisel,1702.aastal on rohkesti publikaate väljastatud möisnikkonnale ühes alamatega väljaastumiseks vaenlase vastu. T.L.A.,B.F.(Suecica),88.

2) Kelch, Contin.lk.18-19:

3) Jõhvi ja talle lähemates kihelkondades asus oberst Tiesenhauseni rügemendi üks ratsanikkude täiskompanii. Vt.Acta visit.de anno 1698,Jõhvi, Konsist.arh. Samuti varem on asunud siin mitmel korral sõdureid, näit.1676.a.paiku seisab Jõhvis rittmeister Mühreni kompanii. Vt. R.K.A.; Eestimaa kub.asjad, Placata v.1638 b.1679, nr.55: Andr. Thorstensoni publikaat 2.septembr.1676.

hustustest annavad ettekujutuse kirjad ja maanõu-
nikkude koosolekute protokollid endises rüütel-
konna arhiivis.[1] - Küüdid lasusid samuti talunikku-
de peal (Viru- ja Järvamaa andsid 1.juunist 1701
kuni juulikuuni a.1703 kokku 10846 täielikku kor-
ralist küüti iga küüdikorra vähemalt 3, aga ka
4-5 nädalat kestes[2], ka nõuti taluranvast maalt
Tallinna kindlus[illegible]e kordaseadmise tööle: Eestimaa
mõisnikud ja rentnikud pidid maakondade kaupa
järgimööda andma iga hobuseteenistuse ala pealt
15 meest teatud tähtajaks. Vägede moonastamiseks
pidi maa samuti mitmesuguseid kohustusi kandma[3]
Kroonu vilja magasin asub Jõhvi kihelkonnas[k]a
Tereveres, kus vilja kaalumiseks on kasutatud Tal-
linna linna kaale.[4] - Söjaväe ülalpidamiseks on

---

1) R.K.A.,end.Rüütelk.arh.,Land-Sachen bei der Anno 1700 entstandenen Kriegs Unrühn vorgegangen (A.II 2).1k.14-15,188, 201-202; ka Concepten von denen Landt-Sachen in Anno 1700 et 1701 et 1702 (A II 1).

2) E.Kirj.1926,1k.239-240:Suure Põhja-söja aegsed vooriveo-kohustused Eestimaal.

3) näiteks vilja suhtes vt.Karl XII.12 jaanuari 1701.a.korraldust,mis avaldatud trükitud plakaadi näol (T.L.A.,B.4 11,lisana A.J.d.l.Gardie linnale sinitatud 23.jaan.1701 kirja juures).

4) A.J.d.l.Gardie käseb linnale anda kaalud pro-

võetud võrdlemisi ränku erikordseid kontributsioone mida otsejoones küll möisnikkude käest nõuti, kuid mis kaudselt suurel määral talunikkude kanda jäid. Viimast asjaolu on Rootsi võimud küllalt märkanud ja me leiame selle väärnähtuse kõrvaldamise katset näiteks. A.J.d.l.Gardie 26.septembri 1703.a.publi-
1)
kaadist. - Vaatamata nende raskuste ja hiljemate [redacted] rüüstamiste, nälja ja katku peale, samuti vene vägede läbimarssimise, korterisviibimise ja vägivald-
elamajäänud
se talitusviisi peale , on asunikkude seisukord Vene
2)
aja algul, nagu varem nägime, mõnes kohas võrdlemisi rahuldav.

---

viantmeister Erich Bergbohmi kätte kasutamiseks; peale tarvitamist peavad nad tagasi toodud saama. T.L.A., B.A.11, 9.sept.1701.

1) T.L.A., B.F.Suecica 88; Maa söjalistest koormustest 1701-1710.a.vahel vt.W.Greiffenhagen lk.30-34.

2) Katku kohta Virumaal vt.Wrangell's Chron.,lk. 98-99; maa olukorra ja eriti vene ohvitser Catshaloffi vägivaldse tegevuse üle vt.Jnquisit.1712,lk. 3,5,7.27 j.t.,edasi P.Bar.Osten-Sacken,Die estl. Rittersch.im erst.Jahre russ.Herrsch.lk.30-31; A.v. Gernet, Gesch.u.Syst.,lk.45. Muuseas üheks raskeks kohustuseks Vene valitsuse esimestel aastatel oli palkide vedu Tallinna sadama tarbeks. Näiteks 1715a. tehakse Eestimaa maanõunikkude Fr.v.Löweni ja Berend Joh.Ssbulmani poolt tsaari käsu alusel korraldus,et postimajade ehitamiseks tuleb palke muretseda ja

---

muuks otstarbeteks veel 1000 palki kokku vedada. Lüganu-
se ja Nigula kihelkonnad Virumaal vabanevad sel-
lest osast palkide veost, mida nad vedanud oma pos-
tijaamade ehitamiseks. Aa vakusse (Varja juurde)
ja Pikaristile, samuti veel 3 kihelkonda Harjumaal.
Teistel kihelkondadel tuleb vedada iga adramaa
pealt 21 palki. T.L.A.. A i 2, nr.6 (10.novembri
1715.a.publ.).

IV. PEATÜKK.

Usulised olusuhted Alutaguse vene asunikkude seas Rootsi aja kestes ja Vene aja algul.

Usulise iseloomuga seotud ajaloolised traditsioonid Alutaguse vene asunikkude seas on iseäranis ronkesti kuni viimse ajani säilunud ja töendavad meile selle rahva omapärast sügavat usklikkust,mis algupäraselt kuulus kreeka-katoliku kirikule,siis juurde saades mitmesuguseid sekstante ja hilisemal ajal tugevasti luteri usust mõjutatud, ümber moondus mingi vahepealsesse seisukorda: sellesse seisukorda on jäänud ta osa asunikkude juures tänapäevani, osa on omistanud aga kindlalt evangeeliumiluteriusu. Möned üksikud on jäänud oma endisele usule truuks. Neist oleks eriti nimetatavad vanausulised-raskolnikud, kes ka uuel kodumaal edasi on üles näidanud ususallimatust. Oma endise usu jäänustega mõjutatud luteri usus on vene asunikud eraldunud kommete suhtes teistest eestlastest-luterlastest ja see asjaolu on loovutanud neile eestlaste suus isegi oludekohase nimetuse: poolusulised.Nen-

de poolusuliste lutersust pole köigutada suutnud ka venestamise ajal tehtud katsed kohapeal rahvastikku ta esivanemate usku tagasi võita ja siin teotsemise-alus luua muu Eestimaa ümberrahvustuse-, s.on venestamise-poliitikale. Need püüded, mis kohapeal ilmnesid Kuremäe kloostri ehitamise-loos (millele omakord luteri-usu "vene usule" vastu= võitlev poliitika kehastub vastandina Jlluka kabeli ehitamise katse näol) ja selle järel laienetes. need püüded osutuvad täiesti äpardunuks. On terve kirjandus otse tekkinud, mis püüab valgustada endiste vene asunikkude usulist seisukorda minevikus (- väga puudulikult ja lühidalt küll) ja ajal, kui seda olid möödunud sajandi 80.aastad. Selle kirjanduse peale ei saa peaaegu üldse üheski asjas toeneda, sest peale selgesti märgatava, mönikord otse ametlikult nöuetava tooni kreeka-katoliku ja suurvene orientatsioonis (ja vördlemisi harva balti-saksalikus vaimus) ei ole ta sugugi teadusli-

kult koostatud.[1] Selle tõttu puudub erapooletu teaduslik ülevaade vene siinse rahvastiku usulise külje arenemisest. mis asjaolu raskusi loob selle külje vaatluse katsel.

Bertram püüab päris fantastselt ära määrata usulised tingimused, sellel vene kolonisatsioonil, mis tema teada Johan Hirmsa ajal Venest pögenenud ja siia ordumeistrite poolt asustatud, kuid tingimusega[2], et nad katolikuusku üle läheksid. Et venelaste juures usuvahetus sündis, see on aja ja kohapeal

---

1) Sarnasest venekeelsest kirjandusest.mis nagu leiutas kohapealseid venelaste järglasi alles 1880.aastates,võiks nimetada Tiisiku,Truusmanni ja Viskovatovi käsitlusi kogus " Врем.Эстл.губ." I.ja II.osas: edasi vene vaimulikkude poolt koostatud piiskop Arseni elulugu,brošüürid Kuremäe kloostri kohta,kuberner Šahhovskoi aruanded ja palved tema avaldatud arhiivis /" Изв архива кн. Шахо вскаго I-III/ jne. Balti-Saksa orientatsiooni kohtame peale muu selleaegses Baltimaade saksa ajakirjanduses, edasi end.Rüütelkonna arhiivis Jlluka kabeli-ehitamise lugu puudutavates aktides jne. Eesti ajalooline kirjandus on reageerinud "poolusuliste" usulistele olusuhtedele öige vähe ja peajoontes (Vt.näit.H.Prants,Virumaa ajaloolist,Virumaa.lk.167-168; A.Tõnurist. Valgus ja varjud - eessõna j.v.m.) Ajakirjanduses on üksikuid sõnumitetaolisi kirjeldusi selle üle leida.

2) Bertram,Wagien lk.87-88.Seda köneleb Bertram nähtavasti mõne eesti taluniku jutu järele,kes

valitsevate tingimuste pikaajaline mõjutis, mitte silmapilksema iseloomuga sündmus. Et see oma esialgse usu ära unustamine sündinud on, peavad ka slavofüülid[1] tunnistama. Et venelaste poolt aga juba nende tuleku järele peatselt hakati laenama üksikuid luteri usu kui ka kohapeal Jõhvi kiriku kauguse tõttu suurel määral valitseda võinud eesti paganlikkudest traditsioonidest üksikuid tõekspidamisi ja kombeid oma kreeka-katoliku usku, kus see siis vastavalt asunikkude usulisele ilmavaatele ümber kohandati. seda asjaolu tõendab juba varakult esinev Kuremäe kui pühamäe kultus vene-õigeusuliste juures. See mägi peeti kohalikkude eestlaste poolt pühaks; seal on midagi hiie taolist olnud; ka eestlaste[le] püha allikas on mäest välja voolanud. Asjaolu, et mäge austati algupäraselt eestlaste poolt, mööndavad ka vene käsitlused Kuremäe kloostri ajaloo üle[2]: läne-

---

ise pilkavalt poolusulistesse suhtub. See muinasjutt köneleb edasi, et "poolusulised, nagu ka terve maa ühe noobiga lutheriusulisteks muutusid" (!)

1) Vt. näiteks Ю. Трусманъ, Русск. элем. въ Эстл., Вр. Эстл. губ. I lk. 59.

2/ Сказаніе о Пюхтицкой чудотворной иконѣ Успенія Божіей Матери, Выб. изъ свѣд. лк.[144], Ka J. Truusmann, Эстл. Губ. Вѣд., 1887, №. 41.

malt kõnelemata veel eesti kirjeldajate vaatekoh-
tadest[1]. Siiski on levinenud vaade, et just siin
on asunud juba vene rahvastiku varajasemast tule-
kust peale vene õigeusu ja rahvusluse eelkants
Vana-Liivimaal, nagu sellena esinenud Petseri
Klooster[2]. On püütud isegi seletada, nagu oleks Ku-
remägi algupäraselt juba vene usu pühik, mida ka
luterlaste poolt austatakse[3]. Et venelased töepoo-
lest seda muistset eesti paganliku- kultuse kohta
oma usulistele nõuetele kohandasid, töendab juba
kohanimi Pühtitsa ise. Edasi kombed, milliste pi-
damist võib tänapäevgi kloostris kohtada, töenda-
vad seda kujukalt[4].

---

1) M.J.Eisen,Kuremäe klooster,Odamees 1925,nr.2, lk.41-42, A.Tõnurist, Valgus ja varjud,lk.5;
2) M.H.C., На Чудскомъ озерѣ, lk.608.
3/ П. Висковатовъ, Псхт. древн. кладб.,Вр.Эстл. губ.I, lk.238-239. Sihitades Kuremäe või Pühtitsa ajaloolise mineviku peale, loevad mõned teda "esimeseklassiliseks vaimliseks kindluseks vene-õigeusule Baltimaadel". Vt.muuseas Арсеній ,lk.263.
4) Vt.muuseas "Kuremäe kloostri elust-olust", Põhja Kodu 1924, nr.18 ja nr.19. Vt.ka "Alutaguse Kuremägi", Postimees 1926, nr.167.

Nagu järgnev Rootsi aeg näitab, on Kuremägi nii ümberkaudsete kui ka kaugemal asuvate õigeusuliste seas olnud suures lugupidamises; siin võime jälgida Rootsi ajal vene õigeusu kõige kaugemale Eestimaasse tungivat valve- ja jumalateenistuse punkti ja sellepärast pole siin huvituseta küsimus, millal sündis see eestlaste muistse püniku lugupidamise algus õigeusuliste poolt. Meie ei tea üldse, millal siia esimene õigeusu kabel ehitati. Kui seda Kuremäe pühakspidamist arvatakse ajaliselt ulatuvat 16.sajandi lõppu, siis pole meil selle arvamise põhjendamiseks eriliri aluseid. Kui nimetatakse, et siit mäelt quasi leitud pühakuju on küll vanaml)eline töö, ei määra see veel lähemalt aega. Mäe pühakspidamise algust resp.pühakuju leiutamist põhjendavad õigeusulistele paar

---

1) Выб. изъ свѣд., lk.144.

väheste lahkuminekutega legendi või vagajutu[1] ,kuid

---

1) Legend kõlab järgmiselt: kolmsada aastat umbkaudu tagasi (1880.aastatest) näinud ühel hommikul eesti karjane.loomi karjatsedes mitte kaugel Kuremäest, mäel üht toredat naisterahvast seismas, ümbritsetult aupaistelise kiirtepärjaga. Jmestades nägemuse üle sammub karjane mäele lähemale, kuid nägemus kaob. Karja juurde tagasi minnes olnud naine jälle näha. Nii kordunud see mitmel korral. Karjane könelenud nähtust teistele, kes järgmisel hommikul ise ilmutust nägid. Kolmandal päeval tulnud veel enam inimesi imet vaatama. Mäel naisekuju ilmumise kohal olevat leitud vana pühakuju, mida eestlased edasi andnud Jäama küla elanikkudele-venelastele. Pühakujul leidunud Püha Jumalaema kujutis. Mäele otsustanud venelased kabeli ehitada, kus iga aasta 15.augustil palvetamas käidud Narvast kohale sõitnud preestri juhatusel. Legendile lisatakse juurde veel muinasjutuline traditsioon, et sakslased (!) tahtnud hävitada õigeusku ja kabelit mäel. Sellest kuuldes palunud õigeusulised Jumalalt ärdalt abi, kes palve kuulda võttis ja neile abimehe ning kaitsja Peeter Suure näol saatnud olla. Maa Vene alla minekul alganud siin jälle õigeusu õitseaeg (!). Vt.Сіонъ .lk.10-13; Арсеній ,lk.263. Pühakuju leidmise legendi teisend: Nõndanimetatud „Puhtallikas" mäe jalal imejõuliseks peetud. Sellest ilmusid kord kolm valget neitsit, käisid ümber mäe, peatudes ikka ühel ja samal kohal, ja nutsid ärdalt. Seal kohal olevat leitudki pühakuju. Уманецъ,lk.133. Pühakuju jäi 1818.a.avatud Vaknarva õigeusu-koguduse hoole alla. 1842.a. ehitati Kuremäele uus avaram õigeusu kabel, selle kõrvale teine, mille ehitusega lõpetati 1876.a. 1885.a.ehitatakse mäele ev.-luteriusu abikirik, mis töö vähe aeg enne lõpetamist seisma pannakse. Kabel koos maaalaga läheb hiljem õigeusu kiriku ametkonna valdamisele: kirikus võetakse õigeusu nõuetele vastav remont 1888.a.ette, 1890.a.asutatakse siia naisklooster peamiselt selleaegse Eestimaa kuberner Sahhovskoi ja piiskop Arseni kaasabil.

need ei määra ise ka aega ära. Esimest korda kirjutati traditsioon mäe õigeusuliste poolt pühakspidamise kohta üles Vasknarva (kuhu allus kirikuvallaliselt Kuremäe kabel) preester Kedrovi poolt 1848.a.,ja nimelt vanimate kohapealsete elanikkude jutustuse järele.[1] Jgatahes toonitatakse ka ühes legendis, et pühakuju leidjad olnud eestlased, mii siis leidub jälgi traditsiooniski mäe esialgsest austamisest eestlaste poolt.

Kuremägi on üks varematest vene rahvastiku jumalateenistuse kohtadest kohapeal. Eriliselt pühitseti 15.augusti. Kreeka-katoliku usus tihti võimalikud imed ja usu-salapärasused leidsid siin sobiva koha eestlaste poolt pühaks peetud mäel. Sarnase püniku tekkimine töendab sisserändanud venelaste usklikkust, mis end kergesti mõjutada laseb paganl.traditsioonidega. Vseda asjaolu iseloo must tavad ka mitmesugused teised tradit-

---

1/ Арсеній, lk. 263.

sioonid külakabelitest, matmispaikadest, preestrite elamutest jne. Tervel siin töös venelaste

---

1) Neist kõnelevad mõned traditsioonid näiteks, et Vaivara khlk.Samokrassi külas olevat Vene kalmu talu - end.vene surnuaia ase. Ak.Emak.S.arh., Vaivara kohanimede kogu. Samas külas vana surnuaia juures olevat lohk "pappi tiik" ("поповскій прудъ"), allika lähedal "pappi kaev" ja "pappi aed". Ю.Трусманъ, Русск.элем.въ Эстл., Вр.Эстл.губ.I, lk. 83.Sealsamas öeldakse,et Vaivara khlk.Udria külas asuvad Kurgaani allika juures "поповскіе дома". Jisaku khlk.Jlluka vl.Jmatu kl.olevat end.Vene kiriku ase ja kalmuaed (Kaarel Vaida teade Tubnikult). End.vene kabeliaed asub ka Jisaku khlk. Mäetaguse vallas, Möisamaa kõrtsist 323 meetrit Jisaku poole, teest pahemat kätt. Üksikutel haudadel seista veel öigeusu-ristid peal. üliöpl. Petersoni Jisaku khlk.ant.-topogr.kirj.Eriti endiste vene-öigeusu külakabelite kohti juhatatakse traditsioonides kätte. Nii mainitakse Jõhvi khlk.Voka vallas Pühajõe lähedal "Vene kiriku mäge" koos varemetega (Võimalik,et siin arheoloogiline leiupaik oli). Vt.К.Тизикъ, Ост.древн. правосл.храма,Вр.Эстл.губ.II, lk. 86, ka А.В.Петровъ Городъ Нарва, lk.15 j.j.Jmatu külas (vt. ülal) olnud koguni kolm kabelit: üks Püha Nikolai Jmetegija nimeline "haudade taga", teine Püha Jüri Võidutooja nimeline esimesest paarkümmend sammu eemal, ja kolmas kabel, kus seisnud mingi "viimistlemata inimese kivikuju" laialisirutatud kätega,mis pidanud samuti Püha Jürit tähendama. Kabel hävitatud 19.sajandi keskel, ase veel tunda. Porskova küla väikese kabeli hävitanud Jisaku lut.-kiriku köster Masing (19.sajandi II.poolel). Jõugas olnud 2 kabelit ("Егорія и Миколы"/. Raasiku (Roočitza, Salu) külas Püha Jüri Võidutooja kabel. Jisakus enne luteruse kabeli ehitamist Rootsi ajal asunud vene kabel ühel künkal umb. 200 sammu praegusest kirikust kagu poo-

asumispiirkonnana mainitud alal leidub nende traditsioonide järele asjalisi mälestusi (varemete,

---

le. Seal ka surnuaed.Traditsiooni järele olnud Jisaku vanemas luteri-usu kabelis Õnnistegija pildi kõrval ka P.Peetri ja Pauluse pühapildid. Uuemas kabelis, mis maha põles 1892.a.,asus parema seina ääres altari lähedal ikoona venekeelse pealkirjaga (J.Truusmann arvab,et luterlased on neid kohalisi õigeusu pühakujusid kasutanud elanikkude meelitamiseks kiriku). Sompä (Püntitsa) külas on senini veel alal hoidunud vana õigeusu kabel. Vasknarva ühe endise vene preestri teatel olevat ühes metsakülas luterlaste poolt hoolega alal hoitud vene külakabel. Et Mäetagusel vene rahvastiku järel#tulejad on püüdnud osalt püsida omas usus, võib töendada võib-olla ka siinse õigeusu kabeli ehitamise lugu veel 19.sajandil. Umanetzi arvates oli igal külal oma kirikuaed; sama on maksev nähtavasti ka külakabelite kohta,mis leiduvad praegu näiteks pea kõigis Peipsi ja Narvajõe äärsetes vene külades. Vt.kabelite j.t.mälestiste kohta Уманецъ,lk.132 ja134; Харузинъ, Пахтица,lk.27; Ю. Трусманъ, Исакскіе полув., Вр.Эстл. губ. II, eriti lk.3-11. Nii siin nimetatud kui ka veel Vasknarvas asunud kabelite järele võib öelda, et neid tihedasti on olnud, mõnes külas isegi enam kui üks. See innukas külakabelite ehitamine, ka hiljemal ajal, töendab usulise meelsuse rohkust vene asunikkude seas, kuigi ta selle kindlust veel ei tarvitse osutada.

haudade, [illegible] jne.) näol vene usust, ja see näitab samuti teatud piltlikkusega , kuivõrra esialgu Rootsi ajal tunnistati vene - õigeusku, Vaatamata sellele, et luteruse õpetajad ametlikult Jõhvi ja Vaivara kihelkondade lõunapoolseid elanikke luteslasteks lugesid.

Juba venelaste valdusaja algusel 1558. a. kohtame Alutagusel kreeka- katoliku usu alalt korraldusi , mis ilmutavad soovi vene rahvastiku usulistele huvidele vastu tulla kui ka kindlustada seda religiooni uuel vallutatud maaalal. Samaste korraldustena esinevad Narva ja Vasknarva kirikute ehitamised peale nende kohtade langemist venelaste kätte 1558. a. Narva on nähtavasti 2 kirikut põhjendatud, mida õnnistab sisse Novgorodi arhimandrit Bartholomeus koos teiste vene vaimulikkudega.[1] Vasknarva on ehitatud Kolmainuse õige-

---

1) П.С.Р.Л. XIII,2 Никон. лѣт. lк. 295-296; III (Новгородск. 2. лѣт. 1k. 158-159. Narvas, kus varem kestvamalt viibisid üksikud vene, peamiselt Pihkva kaupmehed, pole põhjendatud vene kirikliisel asutisel sel korral pikemat kestvust; tema teguvõimsam iga langeb ühte Narva venelaste käes viibimisega kuni 1581. aastani ja selles venelaste võimulolekus see aeg püsib nähtavasti ka tema olemasolu. Sest Rootsi ajal jubā →

usu kirik.[1] Kuid mitte ainult vene rahvastiku usulistele tarbedele vastutulemiseks ei asutata need kirikud, vaid ka, nagu annaal teatab, et puhastada vallutatud kohad ladina ja luteri usust ja önnistada nad sisse Päästja nimel. Nii leiab siin kirjeldataval ajal juba teatud kreeka-katoliku usupoliitika aset, mis sihitub sellele, et siin vööral pinnal alus luua ja kindlustada ala kreeka-katoliku kirikule. Seda töendabki selle kiriku möni hilisem ametlik väljaanne, nimetades Johan Hirmsa aega, kui vallutati Vene poolt osa Liivimaad, vördlemisi önnelikuks ajajärguks öigeusule Baltimaadel.[2] Aeg võis töesti Alutagusel mönes suhtes öigeusu poliitikale soodus olla, sest 1558.a. kuni Rootsi aja alguseni Jda-Virumaal ei lase end kindlaks teha luteruse kirikuõpetajate seal viibimine.[3] Vaatamata

---

kaob ta ja 1684.a. näiteks leiame endises vene-öigeusu kiriku noones linna hoolekande asutuse. Vene kiriku ajaloo üle vt. muuseas monograafiat, kui: /Каѳедральный/ Спасо-Преображенскій соборъ въ гор. Нарвѣ, Нарва 1908, eriti lk. 8 j.j.

1/ Львова лѣт. V, lk. 227; vt. Н. Костомаровъ, Лив. война I, lk. 50.

2/ Истор.-стат. опис. церкв. и приход., lk. 156-157.

3/ Selle asjaolule on tähelepanu juba R. Winkler omistanud. vt. tema David Dubberch u. seine Zeit, lk. 1.

selle peale pole arvatavasti kreeka-katoliku kiriku nimetatud ettevõtted iseäranis kestvad ja viljakad olnud, sest meil puuduvad sarnaste esinemisest tõendavad andmed.

Alutaguse kiriku korraldus on kujunenud Rootsi ajal vastavalt Rootsi kirikuseadusele, mis maksev oli Eestimaal samuti, kui teistes endistes Rootsi provintsides.[1] Kiriklise valitsuse alal moodustas Alutagune Rootsi ajal praostkonna. Vasknarva vene kirik ei esildu enam; võib-olla on temas poolsalaja jumalateenistusi peetud, nagu seda Rootsi aja lõpult kuuleme.[2] Jgatahes ei võinud venelased Rootsi ajal endisel määral enam kasutada oma Vasknarva kirikut. Kui see esialgu veel säilunudki oli, õigeusu korra järele jumalateenistuste pidamiseks, sest vene kirikute olemasolu Rootsi alal piirati juba Stolbova rahus tugevasti.[3] -Vene esialgsel

---

1) Vt.G.O.F.Westling, Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Estland zur Zeit der Schwedischen Herrschaft, Beitr.V, lk.67 j.t.

2) Konsist.arh., Jõhvi õpetaja Th.Kniperi kiri Tallinna konsistooriumile 21.aprill.1699, vt.Jõhvi all Acta visit.d.a.1698.konsist.-arh.

3) Stolbova rahu § XV.järele oli venelastel õigus edaspidi ainult Tallinnas, kus neil kirik ammu

valdusajal Jngeris kuulus see Novgorodi mitropoliidi alla.[1] On võimalik, et sinna loeti ka Alutaguse venelasi ajajärgus 1558.a.kuni 1581.a. Nüüd Rootsi alla sattudes raskeneb, kuigi vast mitte kohe ühenduse pidamine piiritaguse usulise toetusalaga. Rootsi võimude poolt püüti nii Jngeri kui Alutaguse venelasi luteri usku astmiseks mõjutada. Jngeris tehtakse superintendent Stahli poolt 1642.a. korraldus, et õpetajad peavad mõistma jutlustada nii soome kui vene keeles. Ka Alutaguse venelaste jaoks on loma kogudus asutatud Vasknarvas umbes 1640.a.paiku, mis allus Narvas asuvale superintendendile. See pidi Küll eesti-soome kogudus olema, kuid peamiselt näib ta määratud olevat kohapeal kui ka ümberkaudu elutsevale vene rahvastikule. Akiander teab kolme Vasknarva jutlustaja nime: Matthias Thomae (kohapeal 1643-1650), Bartholdus Erici (1650-1655) ja Andreas Bartholdi (1655-1658), nimetades ühtlasi,et jutlustaja kroonu-[2]

---

juba olnud, seda edasi pidada. Vt.selle üle Forsström. lk.4.

1) Vt. Öhlander.Om d.svenska kyrkoref. lk.21.
2) Akiander. lk.11.

tasu oli 78 taalrit suur.[1] See kroonu [redacted] toetus näib kohapeal eriti vajalik olevat, sest venelased pole vist küllalt rahuldaval viisil oma õpetajale tasunud. Meie ei kohta peale Bartholdi't enam jutlustajaid Vasknarvas. Kas ei leidunud kohatahtjaid või näis kogudus liig väike ja lootus tema suurendamiseks väga kahtlane olevat, mis tema lõpu määras, jääb siin selgitamata. Teised lähemad kirikud, mille õpetajate tegevuse agarusest väga suurel määral oleneski Alutaguse vene asunikkude usuline tasapind, eriti luteruse usu tunnistamise põhjalikkus, olid peamiselt Jõhvi ja Vaivara kihelkonna-kirikud.[2] Abikirikud olid Vaivaral „Peterristi, Jõhvis aga Pühajõgi ja Jisaku. Sarnasele kiriklisele jaotusele 17.sajandi keskel tulevad juurde veel juba mainitud Vasknarva ja osalt ka Lüganuse kirik.[3]

---

1) Akiander, lk.73.

3) Alutagusesse kuulunud kirikutest vt.1642.a. 16.juunil antud kuninga instruktsioonis Heinrich Stahlile, Ohlander. Om den svenska kyrkoref. (Bilagor) lk.189. II

2) Vaivara kihelkond kuulus varem Narva Saksa koguduse alla,hiljem peale 1627.a.on kujunenud siin iseseisev kihelkond.Vt.Paucker,Ehstl.Geistl. lk.155-156. I

Erilise Jngerimaa superintendentkonna moodustamisel 1642.a., mille etteotsa seati mag.Heinrich Stahl, arvati kirikliselt ka Alutagune Jngerimaa alla. See sündis põhjusel, et nende luteriusuliste kihelkondade haritud kiriköpetajad saaksid aitama Stahli tema rängas töös uue superintendentkonna elanikkude usulise tasapinna tõstmisel; arvestati raske tööga, sest rohkesti Jngerimaa elanikke olid õigeusulised venelased. Osalt on vast mõõduandev olnud ka sarnane seisukord, mis valitses Alutagusel Jngerimaa ga võrreldes rahvastiku suhtes. Siingi asus rohkesti venelasi. Maa ühendamine Jngerimaaga teostus faktiliselt alles 1645.a. Selle liitmise vastu on teraval kujul üles astunud Alutaguse aadel kes kartis selle läbi kaotada omad senised õigused, mida ta seni koos Harju ja Viru aadliga kasutas. Samuti oli Alutagune senini alati Tallinna piiskopkonna alla kuulunud. Järgnevad mitmed kestvad protestid aadli poolt Eestimaa maanõunikkudele, riigikantslerile: samal ajal suhtub aadel vaenuliselt stahlile, ignoreerides tema püüdeid tõsta rahva

usulist tasapinda Alutagusel. Valmistatakse Alutaguse õpetajatele takistusi nende ilmumise ärahoidmiseks sünoodidele, puudutatakse visitatsiooni kohtadelt. Kui Stahl visitatsioonireisi ette võttab. Et see asjaolu avaldab nende kihelkondade rahvastiku usulise elu peale halba mõju, näeme allpool. Kõige selle juures ei olnud Alutagune sugugi Jngerimaaga võrdsetes õiguslistes tingimustes. Alutagune omas kirikliselt Jngerimaa alla kuulumise ajajärgul eriõigusi, mis tal varem olnud, [1] kuuludes näiteks õiguslistes asjades Eestimaa alla. Kestvate katsete järele täitub Alutaguse aadli soov, ja 17.jaanuari 1651.a.resolutsioonis eraldab Rootsi valitsus ka kiriklises suntes Alutaguse Jngerimaast, allutades ta uuesti Tallinna piiskopkonnale. [2] Juba enne Alutaguse liitmist Jngerimaaga,

1) Alutaguse erilist olukorda mainib ka Önlander, Om d.svenska kyrkoref., lk.30.

2) Olukorda Alutagusel ta kuulumisel Jngerimaa superintendentkonna alla ja aadeli ülalpidamist vaatleb pikemalt Önlander, Bidrag till Kännedom, lk.15, 205-206, ja sama autor, Om d.svenska kyrkoref.,lk.88-89. Aadli tülist Stahliga vt.ka O.Liiv, Jooni Lüganuse minevikust. Eesti Kirj.1926,

1638.a. peale toimib Alutaguse praostkonna juhina Narva Rootsi koguduse õpetaja Ericus Joh.Falck, kes siin ka Stahli ajal, kuni 1645.a. edasi teotseb.[1]

Peale Alutaguse uuesti ühendamist Eestimaaga jääb ta selle piiskopile kiriklikku aluvusse kuni Vene aja tegeliku alguseni siin 1704.a.paiku. Ei muuda kirikliku olukorda suuremal määral ka asjaolu, et 1658.a.vaherahu järele Rootsi-Vene vahel Vene kätte jäi ajutiselt Alutaguse Peipsiäärne ala, sest seatakse tingimuseks, et selle ala elanikkude usulisi olusunteid muuta ei tohi, preestrid jäävad endised, ka usukombeid ei takistata endise viisi järele täitmast.[2] - Uheks muutuseks kohalikkude luteruse-usu kirikute olukorras on Jisaku kihelkonna kindlakujulisem eraldamine Jõhvist, mis tingitud nähtavasti soovist agaramalt hoolitseda kohapealsete venelaste usulise külje eest, mõjutades neid nende läheduses asuvast kirikust kindla-

lk.116-117; Alutaguse lahutamisest Jngerimaast.Vt. Akiander lk.61-62; G.O.F.Westling, Mitteil.üb.d. Kirchenverfassung, Beitr.V, lk.177.

1) Akiander,lk.67.

2) Vt.selle üle Carlon, lk.128.

mateks luteruse usu pooldajateks, kui nad seni olnud. Kuigi see soovitud asjaolu ei realiseeru Rootsi ajal, on sarnane kavatsus ikkagi märkimisväärt. Juba varem on asunud köster Jisakus. Meie kohtame siin 1640.-1651.a.vahel sellena kedagi Clemens Koldbergi või Colderuse nimelist.[1] 15.mail 1653 pidid Pühajõe ja Jisaku saama eraldatud Jõhvist, kusjuures Jisakule pidi juurde arvatama veel Tudulinn. Viimane asjaolu jäi küll teostamata, vormilik eraldumine Jõhvi ja Jisaku (ning Pühajõe)[2] vahel sündis aga 28.juunil 1654. Jisaku köstriteks Rootsi ajal on veel Matthias Henriei Koriander või Kyriander (1673-1688) ja Abraham Hivenius (1689-1704), kelle tegevusest iseäralisi teateid säilunud pole. Jõhvi õpetaja Thomas Kniperi aruannete järele (vt.allpool) näib aga,et nad ei ole erilist agarust omas ametis üles näidanud,sest aruanded kõnelevad ev.-luteri-usu kahjuks, see on

---

1) Paucker, Ehstl.Geistlichk.,lk.153
2) Vt.Paucker, Ehstl. Geistlichk.lk.152-153. Kuni 1744.a.kestis Jisaku iseseisvus(Köstri juhatuse all,kuni Rootsi aja lõpuni), kusjuures tegelikuks õpetajaks jäi Jõhvi õpetaja edasi.

vördlemisi vähesi lootusi äratavast luteruse usu seisukorrast Jisaku alal Rootsi aja lõpuaastatel.[1]

Ebakohaselt vahest liberaalideks nimetatud Vene asunikke ja põgenikke Alutagusel ei leia meie sugugi niivörd rõhutud seisukorras usulises suhtes, kui seda vene orientatsiooniline kirjandus töendab. Muidugi öli öigeusu tunnistamine piiratud mönede tingimustega, nagu me seda Jngerimaa oludest Rootsi ajal tundma öppida vöime; kuid juba need tingimused mõjutasid Jngerimaa venelaste juures sügava pahameele Rootsi vöimu vastu. Kuigi öigeusule on antud Rootsi poolt suhteliselt vabadus, kusjuures teatud määral Jngeri öigeusku venelased seisid nagu Vene tsaaride eestkostmise all (1680.aastatel töendatakse Gezeliuse poolt, et Jngerimaal öigeusulistel venelastel olevat isegi suuremad vabadused, kui Venemaal nende usukaaslastel), jäi öigeusu korraldus Jngerimaa venelaste keskel alaliselt Rootsi valve alla. Selle juures ilmneb

---

1) Konsist. arh., Acta visit. de anno 1698. Koriander ja Hiweniuse hooletusest ja nörgast ettevalmistusest oma teenistuse alal (Koriander saab 1673.a. nõomituse eesti keele öppimise hooletuse pärast ja Hiwenius on kukkunud eksamil konsistooriumi ees läbi) mainib isegi kompilatsioon, kui Эстл. Губ. Вед. 1887, №.41 avaldatu (Pancker, Ehstl. Geistlichk., lk. 153 järele).

Rootsi püüd, eriti Gustav II. Adolfi ja eestkostjate-valitsuse ajal, edasi Stahli tegutsemise ajajärgul, venelasi luteri-usku üle viia.[1] Kuigi venelased maksid Jngerimaal n.n.mitropoliidi-raha,[2] ei saanud Novgorodi mitripoliit, kellele mitmesuguste kitsendustega allusid ka Rootsi ajal venepäigeusu vaimulikkond ja öigeusu asjad Jngerimaal, määrata preestreid Jngerimaale. Preestrite kutsumist on soovinud aga vene rahvastik mitmel korral. Valitsus püüab ka kreeka-katoliku usukorraldust oma otsema möju alla saada, milleks kavatseb kord anda kreeka-katoliku usulistele Narva superintendendist äräripuva piiskopi jne. Üheks tihedaks kaebamise pönjuseks venelastele oli asjaolu,et nad peale oma preestrite tasuma pidid ka luteri-usu vaimulikkudele. Selle juures ei saanud nende usulised huvid küllaldasel määral rahuldatud. Ainult

---

1) Vt.viimase asjaolu üle Önlander,Bidrag till kännedom, lk.165.

2) Önlander, op.cit, lk.69; peale 1651.a.nad vabastatud sellest,tasuvad makse ainult luteri-usu öpetajatele.Sarnane otsus tehti kaebuste töttu,et venelased nii preestritele kui öpetajatele maksma peavad. Önlander,Om d.svenska kyrkoref..lk.64-65.

piiriääres oli seisukord ses suhtes parem, kuna siia salaja üle piiri tulid vene preestrid.[1] Viimaks mainitud seisukorda näeme esilduvat ka Alutagusel.-Köik see tingis ollukorra, et venelased valgusid Jngerimaal üle piiri Venemaale Kogu Rootsi aja kestes ja et pögenikkude arv päris väike pole töendab näide, et 1630.a. kuni 1636.aastani pögenes Alutaguse naaberalalt, Jaanilinna läänist Venemaale 346 perekonda.[2] Et meie Alutagusel ei kohta see aeg sarnast tugevat väljarändamise voolu venelaste seas, on seletatav asjaoluga, et kohapeal teistsugused tingimused valitsesid. Venelased on toiminud vördlemisi vabalt oma usutunnete järele siin ja luterüm kirik pole suutnud oma vähese jöu töttu avaldada siin tugevamat survet vene rahvastiku peale. Luterüm-usk on levinenud siin vaid piki Jönvi kiriku ja Jisaku kabeli ümbrusest kaugemale

1) Öhlander, Om d.svenska kyrkoref..lk.70,71.Selle asjaolu vastu sihitud korraldus leidub kuninglikus resolutsioonis 6.septembrist 1649. mis antud Stahli esitiste peale, punkt 3. Vt.Akiander,lk.25.
2) Öhlander.op.cit..lk.18. Forsström, lk.25,32, 37.40.

venelaste asumisalale. - Kuid võimalik on ka siin vähemaarvulised põgenemise juhused, sest põgenikkude üle piiri mineku takistamiseks pidi nii Liivimaa kui Jngeri piiril asuma valve.[1]

Kui Alutaguse venelaste usuline olukord mõnedes asjades sarnaneb Jngerimaa venelaste omadele, on Alutaguse venelased, võrdlemisi hiljuti sisserännanutena ja tegelevatena põlluharimisega ning kalastusega maal ammuse luteriusu korraldusega, siiski, viibinud mitmeti teistsugustes olusuhetes kui Jngerimaa venelased. Kuid nende luteri-usu tunnistamine pole veel 17.sajandi keskel sugugi väga kindel olnud, kuigi mõni selle küsimusega tegelenu arvab, et vene asunikkude luterlasteks muutumise arenemis-käik 17.sajandi teisel poolel juba lõpule jõudis.[2]

---

1) Õhlander, Bidrag till kännedom om Ka Lüganusel avaldatakse juba 1639.a. paiku sarnast kartust, vt. O.Liiv, nim.kirj., Eesti Kirj.1926, lk.115.

2) H.Prants, Virumaa ajalooliselt, Virumaa lk.167-168. Oma arvamist põhjendab ta asjaoluga, et aastast 1651 peale on Jisaku ev.-luth.usu surnuaial maetute seas kaunis suur arv venelasi, mida tõendavad venelaadilised nimed vanadel kiviristidel. See ei tarvitse tõendada aga veel suurema hulga venelaste kindlamat kuulumist ev.-luteri usule, sest vastupidist tõendavad meile pea kõik teated Alutaguse venelaste üle Rootsi aja lõpult. Kuulumi-

Stahl on püüdnud Küll ses suhtes mõjuvalt toimetada, ~~[illegible]~~ tema agarust venelaste pööramises luteri-usku Jngerimaal ja Alutagusel nimetab omas reisikirjeldu-
ses isegi Olearius[1]. Et aga usuline olukord Alutagusel öige halb, köneleb sama Olearius, selgitades seda Lüganuse kirikuõpetaja Andr.Besicke kirjeldusega kihelkonna rahva usulisest elust[2]. Samuti leiab Stahl 1642.a. visitatsioonireisil Lüganuse ja Jõhvi koguduses usulise seisukorra väga halva olevat. Ta nimetab, et neis kahes kihelkonnas niipalju patte aja jooksul karistamata jäänud, et seda isegi "barbaride", s.o. Jngerimaa venelaste hulgas ette ei tule[3]. Kuid isegi selle korratusse jäänud ja väärnähtusi" (kreeka-katoliku usu tunnistamist) " lubava usuelu juures on mönedel pöhjust olnud kurta

---

ne luteri-usku sel ajal on venelaste seas enamasti ainult pealiskaudne ja ametliku luteri ~~[illegible]~~-usu kõrval tunnistatakse ka kreeka-katoliku oma. Vt. sellest allpool.

1) A.Olearius, Vermehr.Mosc.u.Pers.Reisebeschr. (Schleszwig 1663), lk.117.

2) A.Olearius, Viel verm.Mosc.u.Pers.Reisebeschr.(Hamburg 1696), lk.55.

3) Öhlander, Bidrag till kännedom, lk.205-206.

venelaste tagakiusamisest ja selle tõttu nende võimalikust äraminekust Venemaale. Nii kaebatakse 1639.a.eelpool nimetatud Lüganuse õpetaja Besicke kohta konsistooriumile, et õpetaja olevat lasknud kolm surnud venelast-talunikku lihtsalt auku ajada, kuna ta varemini venelasi alati täie auga maha matnud. Kaebaja kardab nüüd, et koha peal asuvad venelased Venemaale lähevad, kuigi neid sõbralikkusega oleks võinud sellest kavatsusest ära hoida. Kui Moskva suurvürst sellest kuulda saab, kuidas tema ususugulastega ümber käiakse, võib sellest asjaolust veel halba tekkida. - Täiesti aluseta on[1] siin Alutaguse vene rahvastiku kohta öelda, et siin vene rahvuse kaotamine või hävitamine võtnud vene kolonistide vägivaldse eestistamise kuju nende keskel toimetatava luteri[2] usulise propaganda abil. See on puhtvene vaatekoha avaldus

---

1) O.Liiv, Jooni Lüganuse minevikust, Eesti Kirj. 1926, lk.115. Ususurve peale ongi kaebusi Jngerimaalt ja Eestimaalt tsaarile tulnud, kellelt ses suhtes kuningas Karl XI:le kiri saadetakse 1685.a. vt.Öhlander. Om d.svenska kyrkoref.,lk.148.

2/ Харузинъ, Пюхтица lk.20-21:" искорененіе"русской народности приняло форму насильственнаго обэстоненія русскихъ колонистовъ путемъ лютеранской между ними пропаганды".

ilma usaldusväärt töestuseta. Mingist rahvuspoliitikast, ja veel eestluse kasuks, ei või siin sel ajal juttu olla.

Nagu Jngerimaal tasusid Alutagusgi venelased makse luteri-usu öpetajatele, selle juures andmeid viies ka vene preestritele, kes tegutsesid piiri lähemal, Kuremäel ja Vasknarvas, nagu me veel näeme Rootsi aja löpult. See kohustus luteri-usu öpetajate vastu on võinud olla mööduandvaks teguriks venelaste pikaldasel kuid järjekindlal pöördumisel luteri-usku, eriti 18.sajandil. Umbkaudselt on teada selle kohustuse iseloom. Kuninglik korraldus öpetajate ja muude kirikuametnikkude tasu üle Alutagusel ja Jngeris on antud 11.jaanuaril 1643 ja teine resolutsioon 30.aprillil 1651[1]. Tasu on maksetud peamiselt natuuras, vilja, heina j.m.näol. Tasu makseti möisate ja talunikkude poolt. Oma kindel maksumäär oli ristimise, matusetalituse ja muude erikordsete kirikliste toimingute eest. Vasknarva öpetaja sai tasu kroonu poolt, kuna kogudus ise suurt sissetulekut nähtavasti ei võimaldanud

1) Akiander, lk.13 ja 29-30.

õpetajale. Õpetaja koht sarnastati siin tõenäolikult lossi või garnisoniõpetaja kohaga Ingeris, kus tasu samuti kroonult saadi. Vaatamata sellele ei leidunud alati tahtjaid Vasknarva õpetaja kohale, samuti kui Jamasse (Ingerimaal).[1] Kroonu tasu polnud sugugi meelitavalt suur, töustes vaid 78 taalri peale. Seeaeg sai aga näiteks Jaanilinna õpetaja 300 taalrit, arvamata siia juurde sissetulek väikesest maatükist. Üksi juba Narva Rootsi koguduse kaplan sai 75 taalrit ja 4.mai 1683.a. kuningl.resolutsiooni järele koguni 125 taalrit.[2] Samuti hiilgav tasu suhtes ei võinud olla ka teiste Alutaguse õpetajate seisukord; eriti kui arvestada asjaoluga, et õpetaja maad ja kõrvalhooned kannatada said Rootsi-Vene sõja ajal venelaste laastamiskäigu tagajärjel ja nende ülesehitamine vast aegamööda sündis,[3] teiseks, et koguduseliikmed

---

1) Akiander, lk.32-33;
2) Vt.Akiander. lk.67 ja 73;
3) Nii näiteks Lüganusel 1657 hävitati osalt kirik ja põletati õpetajamaja maha.Veel 1660.a. elas õpetaja ühes rehes. Lüganuse kirikukroonika järele, vt. O.Liiv, Jooni Lüganuse minevikust, Eesti Kirj.1926, lk.117-118. Waiwara ja Jõhwi kirikute mahapõletamisest 1657.a. vt.Kelch I, lk.534 ja 584; E.P.Paucker, Ehstl.Kirch. u. Pred.,lk. 105.

oma kohustusi kuigi kästi ei täitnud. Leidub tinti selle üle kaebtusi. 1693-1696.a. öeldakse, et Lüganusel 250.asulast ainult pooled oma kohustusi täidavad, kusjuures üheks põhjuseks on siin möisate suur kohustuste-nõudmine talurahvalt. Viidavat ära möisadesse talunikkude vili, kus ka hulgas õpetaja-osa on.[1] Halvem pidi olukord olema veel suures Jõhvi kihelkonnas koos Jisaku ala-kihelkonnaga, sest luteri-usu õpetaja mõju ei tunginud kihelkonna kõikidesse osadesse, nagu seda allpool kirjeldatud õigeusu-jumalateenistuse pidamine Kuremäel kujukalt tõendab. Viletsa majanduslise olukorra tõttu pole suudetud ka lagunevaid kabelisi Jisakus ja Pühajõel parandada, nagu see selgub 1698.a.Jõnvi kirikU visiteerimisel. Sealsamas mainitakse Jisaku köstri Abraham Hiweniuse kaebust vähese tasu üle.[2]

1) V. Tüür, nim.kirj.,Eesti Kirj.1926,1k.118.

2) 17.juulil 1698, vt.Acta visit.de anno 1698, Konsist.arh. Veel 18.sajandi teisel poolel siin valitsev kirkumaksude-öiendamise seisukord on halb. Katsed rajada Jisakusse iseseisev kihelkond Vene keelt möistva kirikuõpetajaga nurjub, sest sissetulevad maksud ei jatku õpetaja ülalpidamiseks. Vt.selle üle muuseas A.Hupel, Topogr.Nachr. I.Bd.1k.365. Kui Vene ajal kindralkubermanguvalitsuse poolt antakse korraldus, mille järele Jõnvi venelased, kuigi nad võib-olla kreeka-kato-

Ka Vaivara õpetaja kaebab maksude mitteõiendamise üle ja vabandab ennast abikirikus vastavatel pühapäevadel jumalateenistuse mittepidamise asjas rahapuudusega, mistöttu ta kirikulistele kirikuleiba ja -viina muretseda ei saanud. Seeaegne Peterristi kiriku eestseisja pole kirikuleiva ja -viina ostmiseks raha annud.[1] - Selle juures on vene asunikud, kasutades vene preestrite kohalviibimist end nende juures laulatada laskmise näol ja muul viisil,[2] nähtavasti vabatahtlikult tasunud neile selle eest.

17.sajandi teisel poolel tuleb ette vördlemisi tihti õpetajate kaebusi Kuremäel peetavate jumala-

---

liku usku, peavad tasuma eestlastega vördselt makse Jõhvi õpetajale ja aitama kirikut ülal pidada, teevad seda ainult mõned külad. Vaivaras ei saa õpetaja vene külalt Wihtitsalt mingit viljamaksu. Vt.A. Hupel, Top.Nachr.I.Bd.,lk.141,Nachtrag z.erst.Bd.,lk.21; III Bd.,lk.464,468,471.Et kästud makse väga arvurikkadel juhustel öiendati, nagu seda Ekardt arvab.on ülalesitatu põhjal kahtlane. Vt.J.Eckardt, Livland im achtzehnten Jahrhundert, lk.354;

1) Vaivaral kirkuvisit.15.juulil samal aastal, vt.Acta visit.de anno 1698, Konsist.arh.

2) Acta visit.de anno 1698, Jõhvi; R.Winkler, Beitr.V. lk.22.

teenistuste üle õigeusu kombe järele. Eelpool kirjeldati juba lähemalt Kuremäe pühakspidamise põhjust venelaste poolt.[1] Rootsi aja kestel areneb Kuremägi ikka tuntumaks pühapaigaks kohapealsete venelaste keskel. See on Jõhvi õpetajatele teinud muret; kuna venelaste side luteri-usu kirikuga nii kui nii nõrk oli, ähvardas seda veel enam nõrgendada Kuremäe osalt poolpaganlik kirikupüha kord aastas, 15.augustil, kuigi seal kabeli juures ka muul ajal salaja palvetamas võidi käia. Kardeti ka eesti talunikkude eest, kelle usuline tunne samuti iseäranis tugev polnud. Juba 1652.aastal teatab Jõhvi õpetaja, nimetades, et kohapealsed venelased oma surnuid Venemaale viivad, mitmest kihelkonnast koguvat talupojad Gerhard Lodele kuuluva (Jlluka) mõisa alale Lachtepa (Lähtepää) külla ühe vana kabeli juurde, et siin ebajumalateenistust (nii nimetatakse paganlikkudest traditsioonidest küll rohkesti mõjutatud, kuid ikkagi kreeka-kato-

1) Töö. lk. 143-147

liku jumalateenistust) pidada, nagu see Viru-
Nigulas Maarja-kabeli juures sündivat.[1] Kirikupü-
haga seisavad ühenduses nähtavasti ka suur joo-
mine ja kombevabadus. See Kuremäe lugu äratab ka
teiste lähemate kihelkonna-kirikute eestseisjate
tähelepanu ja nii otsustatakse tarvitusele võtta sarna-
se pahe kaotamiseks mõjuvamaid vahendeid. Jõhvi
kirikueestseisja on pöördunud ses asjas palvega
Tallinna kindral-kubermangu valitsuse poole.
Mainitud palve põhjal on kindralkuberner Andreas
Torstenson 26.mail 1676 avaldanud resolutsiooni,
et nii Jõhvi kui ka teiste naaberkirikute juures
ei müüdaks koha peale viina ega õlut juba mõned
pühapäevad enne seda püha ja et kuulutataks ava-
likult kantslitest. sõnakuulmatud saavad sel ajal

---

1) Beitr.V, lk.21 (R.Winkler). Sarnane igaas-
tane kokkutulemine vast veel suuremas ulatuses
kestub ka Vene ajal edasi, saavutades oma kõr-
guspunkti venestuse ajal preester Tiisiku jutlus-
tuskäikudel ja hiljem 1890.a.Kuremäe naiskloostri
avamisel. 1738.a.nimetatakse Jõhvi kirikuvisitee-
rimisel siin üht vene kabelit.mis ilma kindr.-kub
nõusolekuta ehitatud olevat.Siia tuleb kord aas-
tas 1 vene preester. ka ilmuvad sinna rohkesti
luterlasi. - Kogudusele keelatakse külastada ka-
belit.Winkler.Beitr.V,lk.22-23. 19 sajandi esi-
mesel poolel on siin kirikupühal käinud 2 vene
vaimulikku,vt.H.v.Bienenstamm.Geograph.Abrisz.
(Riga 1826) lk.74.

ja paigal kohaselt vastu võetud ning karistatud.[1] Kuid tagajärjetuks jääb see nagu ka mõned teised korraldused, terve järgnev Rootsi aeg läbi on peetud mäel jumalateenistusi ja võimetud on selle vastu lähedalasuvate ev.-luth.kirikute õpetajad. Nii öeldakse 1698.a. Jõhvi kiriku visiteerimisprotokollis, et talurahvas peab edasi jumalateenistust Kure mäel, kuigi seda on keelanud kubermangu-valitsus, nõudes kokkutulejate laialiajamist, kas või sõdurite abiga. Viimaste aastate

---

1) Koopia Konsist.arh., Acta visit.de anno 1698, Jõhvi: "Auf der Jewischen Kirchen Herrn Vorsteher, wegen Vorbeugung der Abgötterey, so jahrlich auf den 15 Augusti bei Kurrameggi von einigen aus unterschiedenen Orten sich versamlenden Unteutschen getrieben wird, eingerichte Supplic ist diese Resolutsion:
Demnach die höchste Billigkeit und chrictliche Pflicht dasz dergleichen Abgötterey/en, bevoraus, bei diesen gefährlichen Zeiten, gestreurt würde, erfordert,als wird hiemit Hoher Obrigkeit und Amtswegen, dasz auf Begehren der Hchē . Vormünder so wol in der Jewischen, als andern benachbarten Kirchen, etliche Sontage vorhero,damit sich ein jeder davon enthalte,kein Bier oder Brandwein an dem Ort verschenke, und sich für Schaden hüte, öffentlich von denen Cantzeln abgekündiget würde, verordnet, machen auch solche Anstalt,dasz

konta ei tea õpetaja ütelda, mis seal koosolemis-
tel tehakse, kuid üks kohalik mõisnik lisab, et
seal ohverdatavat.[1] Peale 1698.a.visitatsiooni Tal-
linna Eestimaa konsistooriumile saadetud kirjas
sub dato 21 aprill 1699 Jõhvi õpetaja Thomas Kni-
per, juhtides tähelepanu kihelkonnas ettetuleva-
tele mitmesugustele väärnähtustele ja nende kõr-
valdamiseks edaspidiseid korraldusi oodates, kir-
jutab kohe punkt 1. all, et kihelkonnas tuleb et-
te ebajumalateenistust, iseäranis Kuremäel: seal
olevat iga aasta 15.augustil suur ebausu-pidu,kuhu
kogunevat rahvast mitmest kihelkonnast, isegi Ve-
nemaalt, ja kus peetavat paganlikke kombeid. Te-
ma ise ei suutvat midagi selle vastu ette võtta.
Andr.Torstensoni poolt 26.mail 1676 tehtud korral-
dus olevat vähe mõju avaldanud. Kniper palub sar-
nase korralduse kordamist koos lisandusega, et

---

die Verbrecher und ungehorsamen an so thanen Tage und Orte, gebührend empfangen und abgestrafet werden können, gemachet werden soll. Reval Schlosz, den 26.Maij Ao 1676. Andreas Torstenson.

1) Acta visit. de anno 1698, Jõhvi, Konsist. arh.

Jõhvi ja ümberkaudsetes kihelkondades asuvast ooberst Tiesenhauseni rügemendi ratsanikkudetäiskompaniist saadetaks Kuremäele rahva kokkutuleku ajaks korduvalt mõne aasta tagant üks korporaalkond, et lõpu tena ülalkirjeldatud ebajumalateenistusele[1]. Nagu edaspidine asjade arenemise käik näitab, jääb ka Kniperi esitis tagajärjetuks ja venelased on ikka pühitsenud kreeka-katoliku usule vastavalt Kuremäel 15.augusti püha.

Peale kirjeldatud Kuremäe pühapaigana austamist ja seal jumalateenistuse korraldamist on Alutaguse venelaste usulise külje vaatlusel erinev muust olukorrast raskolnikutegi usuline tegutsemine kohapeal[2]. Raskolnikke nende usus ja elus on kirjeldanud Bertram; seal leidub aga mitmeid väärteateid. Bertrami siinsete venelaste jaotamine

---

1) Acta et visit.de anno 1698, Jõhvi,Konsist. arh.

2) Raskolnikute asukohtadest Alutagusel vt.töö II pt.,punkt 2 all.Rootsi võimu seisukohast nende usutunnistuse üle vt.Karl XI.seletuses 17.novembrist 1686, p.7. Akiander, lk.50.

viide pealiiki iseenesest on juba vale. Jseliikidesse on paigutatud raskolnikud ja vanausulised. Raskolnikuteks loeb ta mönda usulahku kuulunud venelasi ja vanausuliste kohta nimetab, et need lahkunud öigeusulistest Peeter I.ajal.[1] Selgust ei too Bertram sugugi raskolnikute usulisse ellu vanemal ajal. - Üldiselt näivad aga need Alutaguselle peatuma jäänud raskolnikud vörreldes muu vene rahvastikuga siin palju kindlamad ja ekspansiivsemad omas usus olevat. Kuivörd enne neid siin asuv vene rahvastik omistas patriarh Nikoni poolt algatatud reformide kaudu puhastatud öigeusku, või jäi vana pooldajaks, ei leidu teateid. Ei ilmne aga erilist vaenu varem siin asunud venelaste ja uute juurdetulevate raskolnikute vahel. Kuid ev.-luth.kiriku vastu on nad kindlamalt seisnud, kui teised venelased, kes esialgu ev.-lut.kirikule

1) Bertram, Wagien, lk.85-89. Tema raamatus leidub oma eriline, ebausaldusväärse iseloomuga käsitlus: "Die russische Colonien in der nordöstlichen Ecke von Livland". Siin nimetab ta mitmeid sekte, mis asusid Peipsi venelaste keskel. Nende olemasolu Alutagusel Rootsi ajal ei lase end töendada. Vanausuliste üle Peipsi ääres vt.ka Eckardt, Livland im 18.Jhrh., lk.352. Vene asunikkude mönd omapärast

väliselt allusid, sellele maksusi maksid kirikut kasutasid ning pikamööda tema mõju alla täielikumalt sattusid. Nende raskolnikute vastu, kes oma usku ka teiste elanikkude keskel on püüdnud levitada, esineb õpetajate kaebusi. Nii teatatakse talupoegade poolt Vaivara kiriku visitatsioonil 1690.a., et Mustjõe külas põgenenud "Ruszkollesch-ken" tunnistavad üht imelist usku ning 1700.a. kaebab õpetaja Jacob Gnospelius, et nad, asudes Laagna mõisa omanik Wrangelli loal tema alal ja oma elamute jaoks temalt ehitusmetsa saades, ikka enam ülekätte lähevad.[1] Ka Jõhvis kaebab Kniper 1698.a. visitatsioonil ja oma kirjas 21.aprillist 1699, punkt 2.all raskolnikute üle. Olevat Jõhvi kihelkonnas paar "Ruscolskis" talu; nende elanikke ei saa ära ajada, kuigi sest räägitud; sest neid ei kannatada Venemaal, vaid saadetakse välja. Need raskolnikud püüdvat levitada teiste talupoegade peale oma usku, mis sugune hädaasi "enda ümberringi haara-

---

uskumist nimetab Schlegel, vt.tema Reisen.VII.lk. 19.

1) Winkler, Beitr.V, lk.24.

vat nagu vähk". Nii on üks ainus talupoeg Sompä alla kuuluva poole Karula küla "haigeks teinud" ja tahtnud tegutseda veel edasi, kuid möisaomanik leitn.Maijdell olla vitsakaristuse ähvardusel seda ära keelanud. Kniper palub juhatust,kuidas niisugust nähtust kaotada.[1] Raskolnikute suhe oma endistele ususugulastele ja höimudele Venemaal pole samuti vist köige parem olnud. Seda tunnistab üks teade vähemalt Vaivara khlk. Mustjöe vanausuliste kohta. Need olevat valmistanud venelastele seal pool piiri möndagi ebameeldivat, millist asjaolu hea võimalus avaneb tasuda Põhja söja ajal, kus raskolnikud, teistele venelastele nähtavasti vastanditena, on toonud Rootsi poolele igasugu seid teateid. 1702aa. on venelased Oudovast nende vastu retke korraldanud; raskolnikutega sünnib kokkupörge, kus need lüüa saavad, kuna küla maha põletatakse, Osa raskolnikke puuakse piiri peal üles.[2] Raskolnikute usuline kindlus

---

1) Acta visit.de anno 1698.Jõhvi.Konsist.arh. Osalt ka Winkler, Beitr.V, lk.22.
2) Boris Sheremetjevi kiri Pinkvast 18.septembril 1702. Устряловъ ,IV, 2, lk.254.

torkab eriliselt silma teiste venelaste usulise tunde ebamäärasuse kõrval.

Rootsi aja lõpul ei ilmne mingi paremus eelkirjeldatud usulises olukorras. Üksi juba õpetaja asukoha ümbrus paistab troostitu olevat. Kui veel 1690.a. Vaivara puust kirik rahuldavas olukorras viibib, on 5 aastat hiljem ta seinad mädanenud[1] ja õpetaja-asula viletsas seisukorras. Vähe parematés olusuhetes asub Jõhvi õpetaja, sest 1696.a. on kirik ja õpetajamaja uuesti üles ehitatud. - Talurahva koguduse majanduslik olu on halb ja maksud öiendatakse korratult ning vähe, nagu juba nimetatud. Sarnaste majanduslikkude tingimustega olude sunnil leppinud õpetajad ei ole Rootsi aja kestes Vaivaras ja Jõhvis oma usutegevuse alal eriliselt silmapaistvad. Rootsi aja lõpul agaramaks osutub võib-olla ehk Jõhvi õpetaja Thomas Kniper, ühe Tallinna kodaniku poeg, kes näib püüdvat parandada oma koguduse

1) Põhja sõja ajal rüüstatakse Vaivarat, kirik põleb maha «(1700.a.) - Vt. Winkler, Beitr. V. lk. 24.

usulist olukorda [1]. Tema abiline Abr.Hiwenius, Jisaku ja Pühajõe köster, ei eristu millegagi oma tegevuse alal. Ka Vaivara õpetaja Jacob Gnospelius on rohkem tuntud vast oma tüliga, mis tema ja mõne mõisniku ning selle talupoegade vahel lahti pääsis, kui hoolekandega koguduse usutunde eest [2]. Õpetaja ei visiteeri kihelkonda ja toetab oma poega lubamatus ümberkäimises talunikkude va-

---

1) H.R. Paucker, Ehstl.Geistlichk., lk.150-151.
2) H.R. Paucker, Ehstl.Geistlichk., lk.153.

3) Gnospeliuse üle vt.H.R.Paucker, Ehstlk.Geistlichk..lk.157. 15.juulil 1698 kiriku visiteerimisel kaebavad mõisaomanik Wrangel Laagnalt ja selle talupojad, et õpetaja pole abikirikus vastavatel pühapäevadel jumalateenistust pidanud. Samuti köneldakse muudest väärnähtustest, mille olemasolu eitab Gnospelius, nimetades pealekaebajaid enda vaenlaseks. Ka Peterristi kogudusele pole õpetaja ühel pühal jutlustanud. Talupojad kõnelevad, et kuna nad kiriku juures õpetaja järele kuni peale lõunani ootama peavad, viidavad nad aega kõrtsis. Õpetaja vabandab end asjaoluga,et ta esiteks Vaivaras jutlustades hiljem abikiriku juurde pärale jõuab. Koguduse liikmetest mõned arvavad selle peale,et õpetaja võiks siiski varem kohale jõuda,kui ta ei jutlusta Vaivaras. Edasi süüdistab õpetaja mõnd talupoega kiriku distsipliini rikkumises. Talupoega kaitseb ta omanik Wrangel,väidates,et süüdistus iseloomu poolest ei allu kiriklikule kohtule. Ka teised mõisnikud on õpetaja vastu,kes kurdab,et Vaivaras üldse kuri rahvas olevat. Acta visit.de anno 1698.Vaivara Konsist.arh.

randusega[1]. Sarnaste olu- ja vahekordade juures ei saadud loomulikult mõjuvamal määral tösta eesti koguduse usulist tasapinda, könelemate kreeka-katoliku usku kalduvast vene rahvastikust. Kuigi Gnospelius töendab mainitud visitatsioonil, et ebajumalateenistusest ei teadvat ta kihelkonnas midagi, näitab seeäeg just naaberkihelkonna Kuremäe lugu vastupidise võimalikkust[2]. Kui Jõhvi kiriku visiteerimisel leitaksegi seal juures vanemaid talupoegi ja muud rahvast usumöistete seletamises tugeva olevat, ei moodusta see veel kriteeriumi suurema hulga kihelkonna elanikkude, eriti vene asunikkude üle. Kui ka Peterristil ja Jisakus

---

1) Üks talupoeg kaebab, et öpetaja poeg olevat tema hobuse nii äraratsutanud, et viimast enam kasutada ei saa. Kui talupoeg oma häda öpetajale teatanud, olla see teda koguni armulauale ilmumast keelanud ja veel ähvardanud. Nim. visit., Konsist. arh. Gnospeliuse poega kohtame veel ta lese (G. suri 1703.a.) Dorothea von Wilex'i palvekirjas 6. juun. 1705 Tallinna bürgermeistrile ja raele, kus mainitakse muuseas ka, et söja algul, veel enne esimest lahingut Narva juures, vene väed olevat hävitanud sellegi varanduse, mis Gnospeliusel oli, ja nad sattunud suurde hätta. T.L.A., Landkirchen, Nr. 47 (Vaivara).

2) Peipsi äärest Alutaguselt on 1698.a. teade, et seal talupojad ühe palgi püstitanud, mille juures nad siis ohverdanud. Ka kalmusid leidub kohapeal. Acta visit. de anno 1698, Viru-Jaagupi.

näeme abikirikute eestseisjate seas mönd venenimelist isikut, ei ole nende ev.-lut.usu tunnistamisega seisukord sugugi rahuldav. Õpetaja ise teatab 1699.a.,et Jisaku kabeli juures elavat talupojad, kes ristiusus end heameelega õpetada ei lase, vaid laulatamata kokku jooksevad ja selle eest isegi trahviraha korralikult ei maksa. Kniper kardab, et neile, pea alati vene keelt kõnelevatele talupoegadele, paljud teisedki järgneda võivad.[1] Külakalmusid leidub sama palju kui külasid, mis nähtuse kaotamiseks piiskop Joachim Salemann soovitab kohalikkudele mõisaomanikkudele samme astuda. Juba paar aastat pole õpetaja oma avarat kihelkonda visiteerinud, mida on vast osalt põhjustanud ka kihelkonna teede äärmiselt vilets seisukord; see tingib vaevase juurdepääsu kirikule ja põhjustab omakord selle vaesenemise, nii et vahest isegi kirikuviina ja oblatte muretseda ei suudeta. Mittekiriku-teed on sügisel ja

---

1) Acta visit.de anno 1698 ja Th.Kniperi kiri 21.aprill.1699, punkt 3. Konsist.arh.

kevadel otse elukardetavad.[1] Osalt halbadest tee-
dest tingitud vaevaline ühendusevõimalus eraldab
veel enam kihelkonna kaugemas kirikule ja lähemas
piirile asuvas nurgas elavaid venelasi ev.-lut.
usu mõjust. Siin talitavad nad vabamalt juba öige-
usu kommete järele ja Kniper teatab koguni, et
Vene raja juures asuvad mõned vene külad, kes
ametlikult ühegi kiriku alla ei kuulu, kuid kes
on ehitanud omale ühe kabeli, mille eesotsas üks
seal pool piiri olev vene preester on. Nende küla-
de sekka kuuluvad nähtavasti ka Vasknarva ja Vih-
titsa. Õpetaja kardab, et kuna paljud Jõhvi kihel-
konna talupojad on eksitatud ja end vene preestri
poolt laulatada lasknud, siis samane asjalugu tulevikus-
ki Jisaku ümbruskonna vene keelt könelevate elanik-
kude seas kordub.[2] Üldse on piiriäärne ala pelgu-
paigaks kirikuseadusest üleastunutele, kuna siin

1) Vaivaras kaebatakse samuti halbade teede üle. Vaivara visit.protok.1698, Konsist.arh.
2) Jõhvi visit.1698.a.ja Kniperi kiri, punktid 3-6. Konsist.arh. Visitatsiooni-protokollist kat-kendid vt.Winkler, Beitr.V, lk.22;

karistust iseäranis ei tarvitsenud karta. Siia on pögenetud sel põhjusel ka Lüganuse kihelkonnast.[1]

Eelpool nimetati, et õpetaja Kniper on avaldanud katset kihelkonnas asuvate venelaste ev.-lut.usutunnet süvendada, neid lähendada ev.-lut. kirikule. Omas memoriaalis konsistooriumile 21.aprillist 1699 teeb ta esitise, et Vasknarva saadetaks aastas paar korda möni vene keelt möistev õpetaja, kes seal jumalateenistust peaks ja niiviisi kohapealseid elanikka "kristlikku usku" tagasi tooks. Selle juures toonitab Kniper.et Vasknarvas juba varemalt üks ingeri preester jutlustanud (- sellega tähendatakse omaaegset Vasknarva ev.-lut.kogudust).[2] Vasknarva ja ümberkondsed talunikud asuvad köik kroonu-maal, ja seetöttu on riiklik abi ses suhtes esijoones kõ-

1) Lüganuse visit.7.juulil 1698. Acta visit. de a.1698. Konsist.arh.Kirikukroonika järele ka O.Liiv. nim.kirj..Eesti Kirj. 1926, lk.118-119.
2) Tn.Kniperi kiri, punkt 5.Konsist.arh.

ne alla tulev. Ka Jisaku ümbruse talupoegade usulise tasapinna tõstmiseks teeb õpetaja esitise. Lapsi tuleb Jisaku ev.-lut.kabelisse või abikirikku ristimisele tuua. Üheks segavaks asjaoluks aga, mida mainitakse, on Jisaku kabeli sissetulekute vähesus, nii et ükski vaimulik seal elada ei saa.[1] Et paremat ühendust kihelkonna üksikute osade vahel luua, tuleb õpetaja arvates hakenrihteritele või haagrikohtunikkudele ülesandeks teha valjemini teede seisukorra üle järele valvata ja vajataval korral karistust määrata. Suure Narva-Tartu vahelise sõjatee kihelkonda läbistav osa tuleb korras hoida.[2] - Visitatsiooni ja Kniperi kirja tagajärjel järgnevad konsistooriumi resolutsioonid Tallinnas 27.septembril 1699, mis nõuavad õpetajalt üldsõnalises väljenduses kõikide nimetatud pahede kõrvaldamist, ja seda osalt Kniperi enese varemavaldatud esitiste järele. Oeldakse, et

1) Th.Kniperi kiri,pnkt.5.Konsist.arh. Edasi tehakse ettepanek juba õpetaja enese huvides:temale maksude öiendamise kindlustamiseks Jisakus tuleb Kniperi arvates korraldus teha,et kohapealne maaomanik võtaks talupoegadelt n.n.preestrimaksu.
2) Kniperi kiri,punkt.6.

Jisaku kabeli juures elutsevaid talupoegi peetagu hästi silmas ja nad käigu kirikus, et paganluse vastu astutagu energiliselt välja ja karistatagu ohverdajaid, ning et laulatamatult kokkujooksvatele määratagu kirikukohtu poolt vastav karistus: loomulikult ei suuda need sönad veel kogudust äratundmisele viia. - Ainult vene talupoegadele Vasknarvas ev.-luth. jumalateenistuse pidamise kohta leiame resolutsioonidest olulisema vastuse: selles suhtes peab veel kuningale [1] kirjutama ja temalt korraldust ootama.

Vene talunikkude ev.-lut.usu süvendamiseks näeb Kniper ühe abinöuna nende haridusliku seisukorra parandamist, mis sündima peab koolide kaudu. Juba varemalt, kui Alutagune oli Jngerimaaga liidetud, on püütud venelaste hariduse eest Jngerimaal hoolt kanda, mis siiski krooonitud on ainult väheste tagajärgedega. Kui Narvas juba Stahli ajal kooli juures teotseb üks vene

---

1) Resolutsioonid 27.sept.1699, Acta visit.de anno 1698, Konsist.arh.

koolmeister, siis sarnase asutise mõju ei tundu
Alutaguse venelaste peale üldse.[1] Rahvakoolide olemasolust seeaaeg Alutagusel pole ühtki teadet. Rootsi aja lõpul pole hariduse levitamise suhtes olukord palju parem. 1698.a.ei ole näit.Vaivaras ühtki kooli. Üksikud talupojad püüdvat ise oma lapsi hädavajalikkudes asjades õpetada.[2] Ka Jõhvis pole koolimaja veel senini ehitatud, kuid kohapeal on vähemalt üks koolmeister, kes tasuks ühe hobuseteenistuse pealt tünder rukkit saab.[3] Nüüd palub Kniper Jisaku vene talupoegade hariduse ja ev.-lut.usuelu tõstmiseks sinna koolmeister ametisse panna, kes nädalas ka palvetunde peaks ja inimestele usumõisteid seletaks.[4] Omas

1) Koolioludest Jngerimaal vt.muuseas Öhlander, Om d.svenska kyrkoreg.,eripeatükk:Läroverkan uti Jngermanland (lk.177 j.j.); Akiander lk.19,94 jne.
2) Vaivara visit.1698. Ses suhtes on olukord Alutaguse naabruskihelkonnas Viru-Jaagupis vähe parem. Sama aasta visit:s kohapeal nimetatakse kihelk:s üht ehitatud koolimaja ja ainuksi Mõdriku mõisa alal mõistvat lugeda üle 100 inimese. Konsist.arh.
3) Jõhvi visit. 1698. Koolmeister kaebab, et ta Päitest (mõis Jõhvi khl:s) tasu ei saa.
4) Kniperi kiri, punkt 5.

vastuses nõuabki konsistoorium, et mõisaomanikud peavad noorte eest hoolt kandma, et koolimaja ehitataks ja et talupojad oma lapsi sinna hoolsalt saadaks. "Õpetaja peab vähemalt kord aastas kihelkonnas vajaliKke lokaalvisitatsioone korraldama."[1]) Kuidas seda tegelikult läbi viidi, puuduvad teated. Kuid varsti alganud Põhja sõda on igasuguse järjekindla haridusetöö konapeal nii mõnekski aastaks võimatuKs teinud.

Olukord usulisel alal Rootsi aja lõpul Alutaguse venelaste keskel ilmneb halvana ev.-lut. kirikule.Osa venelasi tunnistab väliselt ev.-lut. usku, tegelikult kaldub aga endisesse, kreeka-katoliku usku või usub paganlikkudesse traditsioonidesse. Mõlema usulise vaate teatud segunemist tähistab Kuremäe lugu. Kangemal ev.-lut.kirikutest asuvad venelased tunnistavad avalikult kreeka-katoliku usku ja kiriklistes toimingutes kasutavad

---

1) Konsist.resoluts.1699,Jõhvi visit:i ja Kniperi kirja peale.Konsist.arh.

vene preestrit. Raskolnikute usulank on kindlasti vastu seisnud ev.-lut.usule ja püüab koguni levineda vene rahvastiku seas.

Põhja sõja ajal jäetakse kohapealsed venelased usulisel alal veel enam oma enda juhtida. Osalt ev.-lut.kirikute nävitamisega, sõjaastatel õpetajate kohapeal mitteviibimisega, on see seletatav. Poliitilise murrangu läbi teinud, jääb olukord suhteliselt võrdseks endisele. Peale mõningga vähema tähtsusega sammu kreeka-katoliku usu asjade korraldamisel võidetud maa alal [1] ei tule Vene aja algul suuremaid muudatusi senivalitsenud olu-suhtesse. Vast ainult vabamalt võidi tunnistada kreeka-katoliku usku. Kuid nagu rootsiaegsest olukorrast selgub, ei olnud see varemgi kuigi suurte takistustega seotud ja sihilikult ebaõige on töendus, nagu teeb seda vene kirjandus Kuremäe konta, suurest ev.-lut.usu survest

---

1) Näit.teatud sellast korraldust palutakse juba 1705.a.Narva konta. Vt. Грамота къ царю отъ іерусалимскаго патріарха Досиоея 28 янв.1705.г./Греческ.дѣла въ Москов.Архивѣ Мин.Ин.Д./, Соловьевъ, III.1k.1580. Ka Vasknarva rajatakse kindlam alus Vene kirikule Vene võimu tulekuga.

Rootsi ajal kohalikkude Vene asunikkude peale jäi ka mingist järjekindlast vene rahvust kaotadatantvast poliitikast kohapeal.

Ev.-lut.kiriku õigused ja korraldus kohapeal jäävad peajoontes samaseks Vene ajal kui nad Rootsi ajal olid.[1] Õpetajad said makse endisel alusel ja seetõttu ei vabanenud ka kohalikud venelased maksudest ev.-lut.usu kasuks. See kohustuslik olukord venelaste poolt leiab kinnitamist 7.aprillil 1738.a. kindralkuberneri resolutsioonis. - Ev.-lut.kirikul kohapeal läks enne aega. kui ta suutis peale Põhja sõja kirikuõpetaja kohtadel tekkinud vakantaegade ja maal valitsevate hädade ja segaduste (nälg.katk.sissid jne.)[2] asuda agaramale ja edukamale kohaliste venelaste mõjutamisele nende pöördamise otstarbel ev.-lut.usku. Kuid see sünnib juba järgnevas vaatluse alla mittekuuluvas ajajärgus.

---

1) Selle üle vt.ka A.v.Gernet. Gesch.u.Syst.. lk.78 ja 82.

2) Röövlite kartusel peetakse veel 1717.a.Jõhvi kirikuvisitatsioon Lüganuse khlk.Purtse mõisas ära. Vt.Winkler. Beitr.V. lk.21.

Seletuseks kaardi juurde.

Vene asustuse piir pole mingi kindel rahvusi jagav raja, vaid see on ebamäärane, kuna ühe rahvuse asustusala teisesse saarekestena ja mitmesuguste kõverjoontena ulatub. Sellepärast ei ole juurdelisatud kaardil kindlat piirijoont antud, vaid vene rahvusest asustuse ala võib jälgida töös esinevate nimede võrdlemisel kaardil asuvatega. Raskolnikute asukohta on püütud, niipalju kui see võimalik oli olemasolevate teadete järele, üles märkida.

- - - - - - - - Raudtee

———— Maanteed

-.-.-.-.- Maakonna piir

..... Kihelkonna piir

† Ev.-lut. usu kirikud

† Kr.-kat. usu kirikud

● Kuremäe pühamägi

● Raskolnikute asukohad.

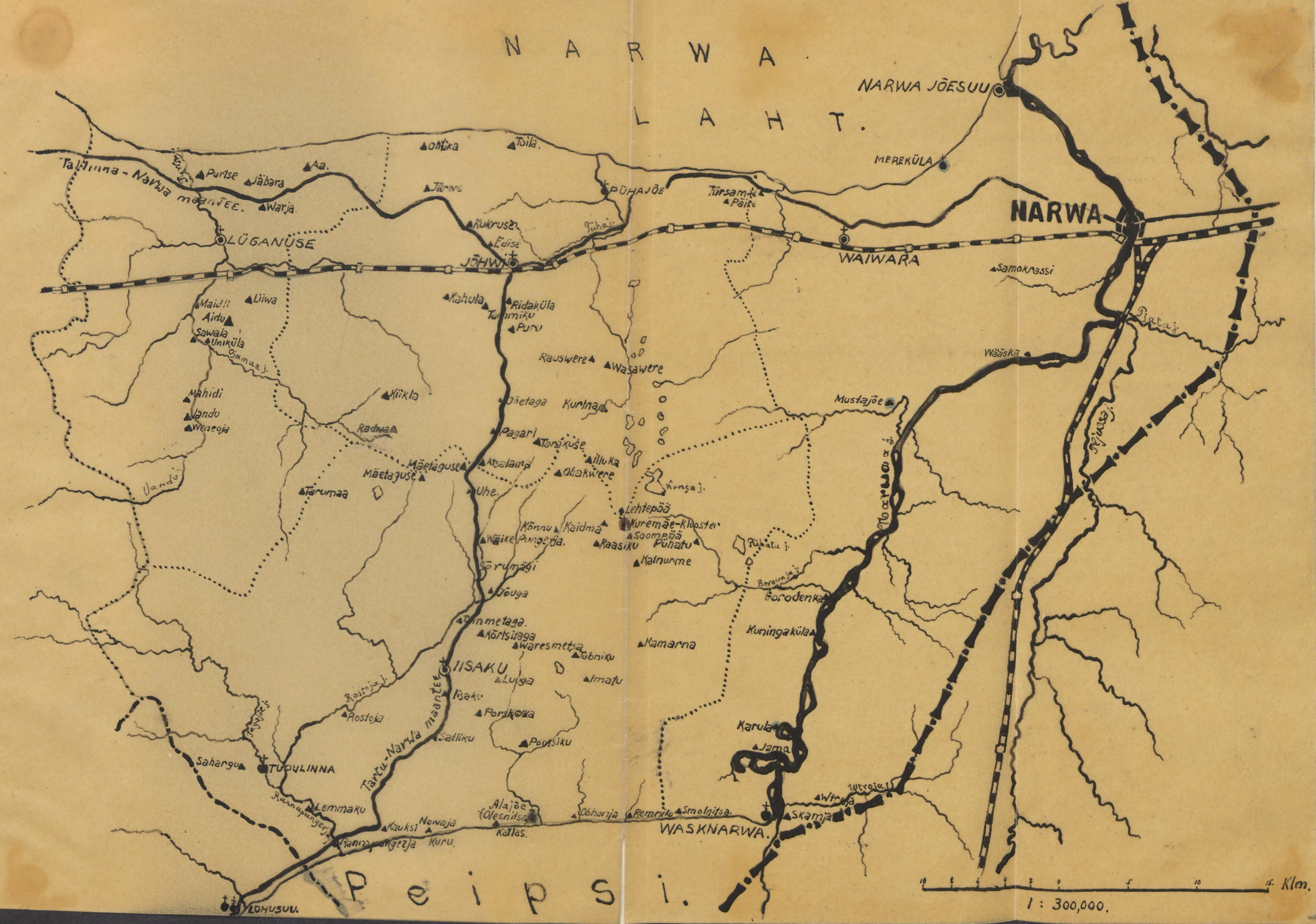
NARWA LAHT.
NARWA JÕESUU
MEREKÜLA
NARWA
WAIWARA
PÜHAJÕE
Türsamäe
Päite
Samokrassi
Pjata j.
Wääska
Mustajõe
Narwa j.
Pejussa j.
Tallinna-Narwa maantee.
Purtse
Jäbara
Aa.
Warja
Oltika
Toila
Järwe
Kukruse
Edise
Pühaj.
LÜGANUSE
JÕHWI
Kahula
Ridaküla
Tammiku
Puru
Rauswere
Wasawere
Maidli
Liiwa
Aidu
Sawala
Uniküla
Ojamaa j.
Mahidi
Vandu
Weneoja
Kiikla
Radwa
Jõetaga
Kurtna
Pagari
Tarakuse
Illuka
Ohakwere
Mäetaguse
Atsalama
Uhe
Tarumaa
Vandu j.
Konsa j.
Lehtepää
Kuremäe-Klooster
Soompää
Pühatu
Raasiku
Katnurme
Kaidma
Wäike Pungerja
Sõrumägi
Jõuga
Tammetaga
Kõrtsitaga
Waresmetsa
Tubniku
Kamarna
Borowna j.
Gorodenka
Kuningaküla
IISAKU
Luuga
Imatu
Iisaku
Porskowa
Rostoja j.
Rostoja
Tartu-Narwa maantee
Salliku
Pootsiku
Karula
Jama
Sahargu
TUDULINNA
Lemmaku
Rannapungerja j.
Kauksi
Nowaja
Kuru
Alajõe (Olesnitsa)
Katlas
Obhonja
Remniku
Smolnitsa
WASKNARWA
Skamja
Wtroja
Wtroja j.
LOHUSUU
Peipsi.
1 : 300,000.
Klm.